

Investigating the Accuracy of the Recording of the Farsi Poems of *Tarikh-e Baihaqi* in Two Versions of Fayyaz and Yahaghi–Seyedi

Sayyed Ahmad Parsa*
Yadullah Mohammadi**

Introduction

In more than a quarter of Farsi Poems of *Tarikh-e Baihaqi*, there are some discrepancies in the recordings of the verses in the two versions of Fayyaz and Yahaghi–Seyedi. This has caused a significant difference. The present study sought to determine the correct recordings of these verses by analyzing the differences. *Tarikh-e Baihaqi* is an important work from both historical and literal aspects. This study aimed to validate these two recordings of the verses and to provide a better recording of them. It also intended to create a better understanding of the concepts of *Tarikh-e Baihaqi*. In order to give more weight to historical elements, Baihaqi used a variety of sources including Persian and Arabic verses, the Holy Quran, hadiths (Prophet Mohammad's narrated words), proverbs, quotations, and other similar elements. He used a total of 321 lines (verses) of Persian poetry. The aim of the research was to compare the meaning of Persian poems in *Tarikh-e Baihaqi* in two versions of this book (Fayyaz and Yahaghi–Seyedi) and to find out which of these two versions is better and has more value and validity in terms of meaning.

Material & Methods

In the present study, first, the recordings of these 321 poetic lines in the two versions have been examined comparatively and the differences between these two versions in the recordings of Persian poems have been shown. Then, the cases in which the meaning of a verse or a line is not in harmony with the meaning of the same verse or line in the other versions were identified. The research method of this study was descriptive-analytical. The data were analyzed in a completely inductive way using library and indexing methods. Due attention was paid to vocabulary alignment and selection and their placement in co-occurrence and succession. Also, in analyzing differences in the versions in a discursive-rational way due attention was paid to grammar, semantics, and poetical meters. Among the six published versions of *Tarikh-e Baihaqi*, the present study has compared the two versions of Fayyaz and Yahaghi–Seyedi for reasons of the accuracy of opinion and obtaining more manuscripts in the field of Persian poetry.

Discussion of Results & Conclusions

Through a comprehensive study of the Persian poems of *Tarikh-e Baihaqi*, the authors of the present study found that, for various reasons, some of the verses or stanzas of this work have no clear meaning or no meaning at all. The four long kasidas (odes) of Skafi with 249 lines make up more than 77 percent of the Persian poems in this book. All four odes are about the historical events mentioned in *Tarikh-e Baihaqi*. Therefore, they are very consistent both horizontally and vertically. Paying attention to this important point in correcting the poems of *Tarikh-e Baihaqi* is one of the means to achieve a definite corrected version. This research has tried to provide the correct meaning of these lines and, consequently the correct form of these verses following rules of syntax and writing, applying aesthetic criteria, consulting dictionaries of ancient vocabulary, and using reliable emended versions of the poems.

The version of *Tarikh-e Baihaqi* published by Fayyaz came out in 1350 AH and that of Yahaghi–Seyedi was published in 1388 AH. Fayyaz used 12 versions, and Yahaghi and Seyedi used 24 versions to correct the text. Of these 24 versions, two manuscripts, C and N, are the oldest ones, which were both available for Fayyaz. Thus, although Yahaghi and Seyedi had a significant advantage in the collection of manuscripts in terms of quantity, the manuscripts used in terms of antiquity have no advantage over the manuscripts used by Fayyaz.

* Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Foreign Languages and Literature, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran. Corresponding Author Email: dr.ahmadparsa@gmail.com

** PhD Candidate of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Foreign Languages and Literature, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran.

The results showed that in 81 verses (more than one-fourth) of the 321 verses of Persian verses in *Tarikh-e Baihaqi*, there are differences in the recording and reporting of the verses in these two corrections. This has created a significant difference. The results indicated that out of 321 Persian poems in *Tarikh-e Baihaqi*, 240 lines in both versions had no discrepancies and problems. However, there were significant differences in 81 lines. The results also showed that in 53 verses (65.43 percent), Fayyaz recorded and reported sounds better; but in 14 verses (17.28 percent), the Yahaghi-Seyedi's recording seemed to be better. Furthermore, the correct and clear meaning of 4 verses out of 14 verses which were meaningless in both versions of the book has been presented. The result suggested that Fayyaz's correction is by far better than the correction of Yahaghi-Seyedi. This is despite the fact that nearly 50 years have passed since its publication and Fayyaz had fewer manuscripts and had no access to present-day advanced electronic search engines. Out of 81 controversial lines, 53 corrected lines by Fayyaz were superior and more valid. Of course, this finding does not mean to disqualify the value of the emended version of Yahaghi-Seyedi, because in correcting the other 14 lines, the scales are in favor of this version. The current recording of these 14 lines contained flaws that the editors themselves and other researchers have pointed out to be misleading and dubious. The authors of the article, considering the total number of the versions of both published texts, have provided suggestions for correcting 4 lines. But, 10 lines are still recorded in such a way that they do not lead to the desired meaning. This shows that other corrections of *Tarikh-e Baihaqi* are likely to become available.

Keywords: Baihaqi, *Tarikh-e Baihaqi*, Farsi Poetry Correction, Textual investigation, Fayyaz's Work, Yahaghi-Seyedi's Work.

References

1. *The Holy Qur'an*.
2. Adineh Kalat, F., & Saket, S. (2011). A Critical Study and Analysis of the New Edition of *Tarikh-e Baihaqi*. *Jostarhay-e Adabi*, 172, 149-177 (in Persian).
3. Abi Tammam al-Ta'i, H. A. (n.d.). *Divan*. (n.p.).
4. Anvari, H., & Ahmadi Givi, H. (1995). *Persian Grammar (2)*. Tehran: Fatemi Publication.
5. Bahmanyar, A. (ed.) (1982). *Tarikh-e Baihaqi*. Tehran: Foroughi Publication.
6. Culler, J. (2011). *Ferdinand de Saussure*. Tehran: Hermes Publication.
7. Dabirsiyaqi, S. M. (ed.) (1984). *Onsori Balkhi's Divan*. Tehran: Sanaee Library.
8. Daqiqi Tusi, A. M. A. (n.d.). *Divan Daqiqi Tusi*. Tehran: Asatir Publication.
9. Dehkhoda, A. A. (1998). *Loghatname*. Tehran: Tehran University Press.
10. *Dorj 4* (the Largest Electronic Library of Persian Poetry and Literature) (2012). Tehran: Mehrargham Iranian.
11. Ezzatiparvar, A., & Ismaili, M. (2005). *Persian Language Teacher's Book (3)*. Tehran: Iran Textbook Publication.
12. Fayyaz, A. A. (ed.) (1977). *Tarikh-e Baihaqi*. Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad Press.
13. Fayyaz, A. A. (ed.) (2004). *Tarikh-e Baihaqi*. Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad Press.
14. Hakemi, I. (1997). *The Selected Poems of Rudaki and Manouchehri*. Tehran: Asatir Publication.
15. Haqshenas, ... & Mir Jafari, S. A. (2011). *Persian Language (3)*. Tehran: Iran Textbook Publication.
16. Jami. (n.d.). *Divan Kamel Jami*. Tehran: Pirooz Publication.
17. Karami, M. H. (2004). Waki's Makeup and Creation, an Innovative Method in Artistic Creation (Based on Khaqani's Divan), *Persian Language and Literature*, 193, 1-34 (in Persian).
18. Khatib Rahbar, Kh. (ed.) (1995). *Divan Ghazaliat Hafez Shirazi*. Tehran: Safi Alishah Publication.
19. Khatib Rahbar, Kh. (ed.) (1999). *Tarikh-e Baihaqi*. Tehran: Mahtab and Zaryab Publications.
20. Maiel Heravi, N. (2000). *History of Manuscripts and Critical Correction of Manuscripts*. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly

Publication.

21. Modarres Razavi, M. T. (ed.) (1975). *Sanaee Ghaznavi's Divan*. Tehran: Sanaee Library.
22. Nafisi, S. (1962). *Rudaki's Living and Living Environment and Poems*. Tehran: Sanaee Library.
23. Rastgari, R. (2015). A Critical Review of Yahaqi-Seyedi's Edition of Tarikh Baihaqi. *Ayene-ye Miras*, 58, 207-231 (in Persian).
24. Rudaki, J. M. (n.d.). *Divan Rudaki*. Tehran: Ganjineh Publication.
25. Seyed Ghasem, L. (2013). A Critique on Different Manuscripts of Tarikh-e Baihaqi Focusing on Word Order and Expediency. *Literary Studies*, 183, 135-148.
26. Seyed Ghasem, L. (2017). *The Rhetoric of Syntactic Structures in Tarikh-e Baihaqi (First Edition)*. Tehran: Hermes Publication.
27. Sharafkandi, A. (1998). *Kurdish-Persian Dictionary (Second Edition)*. Tehran: Soroush Publication.
28. Shamisa, S. (1994). *Rhetorics (Fifth Edition)*. Tehran: Mitra Publication.
29. Vahidian Kamyar, T., & Emrani, G. (2008). *Persian Grammar (1)*. Tehran: Samt Publication.
30. Yahaqi, M. J., & Seyedi, M. (eds.) (2015). *Tarikh-e Baihaqi*. Tehran: Sokhan Publication.

فصل نامه متن شناسی ادب فارسی (علمی - پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال دوازدهم
شماره سوم (پیاپی ۴۷)، پاییز ۱۳۹۹، صص ۴۷-۱۹
تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۱۱/۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۳/۱۹

بررسی صحت ضبط سروده‌های فارسی تاریخ بیهقی در دو تصحیح فیاض و یاحقی - سیدی

سید احمد پارسا*

یداله محمدی**

چکیده

در بیش از یک چهارم سروده‌های فارسی تاریخ بیهقی اختلافاتی در ضبط ابیات در دو تصحیح فیاض و یاحقی - سیدی دیده می‌شود که به اختلاف معنی انجامیده است. نویسندگان این پژوهش می‌کوشند با تحلیل این اختلافات، ضبط درست این ابیات را مشخص کنند. اعتبارسنجی این دو تصحیح در ضبط این ابیات، ارائه ضبط درست‌تر ابیات و کمک به درک بهتر مفاهیم تاریخ بیهقی از اهداف این پژوهش است.

پژوهش با روش توصیفی تحلیلی انجام شده است. داده‌ها به شیوه استقرای تام و با استفاده از روش کتابخانه‌ای و سندکاوی بررسی شد؛ سپس با توجه به چپ‌نویسی واژگان و گزینش و قرارگرفتن آنها در محور هم‌نشینی و جانشینی و استفاده از مفاهیم دستوری، معنایی، وزن شعر و اختلاف نسخه‌ها به شیوه استدلالی - عقلانی تجزیه و تحلیل شد.

نتیجه نشان می‌دهد در هشتاد و یک بیت (بیش از یک چهارم) از مجموع ۳۲۱ بیت شعر فارسی تاریخ بیهقی، اختلافاتی در ضبط و گزارش ابیات در این دو تصحیح دیده می‌شود که به اختلاف معنی نیز انجامیده است. در پنجاه و سه بیت (۶۵/۴۳ درصد)، ضبط و گزارش فیاض درست‌تر است؛ اما در چهارده بیت (۱۷/۲۸ درصد)، ضبط یاحقی - سیدی درست‌تر به نظر می‌رسد. همچنین در این پژوهش صورت درست و معنی روشن چهار بیت از چهارده بیتی ارائه شده است که در هر دو تصحیح مغشوش بود و در نتیجه معنی نامفهومی داشت.

واژه‌های کلیدی

بیهقی؛ تاریخ بیهقی؛ تصحیح اشعار فارسی؛ چاپ فیاض؛ چاپ یاحقی - سیدی

* استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران، a.parsa@uok.ac.ir

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران، mohamadi2263@yahoo.com

۱- مقدمه

تاریخ بیهقی از دو جنبه تاریخی و ادبی اهمیت دارد. ابوالفضل بیهقی برای تأثیر بیشتر گزاره‌های تاریخی، از ابیات فارسی و عربی، آیات، احادیث، امثال و حکم و مواردی از این دست استفاده کرده است که سهم ابیات فارسی ۳۲۱ بیت است. این کتاب تاکنون شش بار تصحیح شده است (رک. پی‌نوشت: جدول شماره ۱).^۱ نخستین تصحیح این کتاب را مورلی و کاپیتان ناسولیس در ۱۸۶۲ میلادی و آخرین تصحیح را محمدجعفر یاحقی و مهدی سیدی در ۱۳۸۸ شمسی انجام داده‌اند.

یکی دیگر از تصحیح‌های ششگانه تاریخ بیهقی، تصحیح فیاض است که در سال ۱۳۵۰ به چاپ رسید. متأسفانه مرحوم فیاض پیش از چاپ نسخه تصحیح‌شده‌اش از دنیا رفت و فرصت نیافت مقدمه‌ای برای تصحیح خود بنویسد و نسخه‌های خطی خود را معرفی کند. از این رو با توجه به مقدمه یکصد و پنجاه و دو صفحه‌ای یاحقی - سیدی پی‌می‌بریم که فیاض از دوازده نسخه با علائم اختصاری A, B, C, D, E, F, G, H, K, M, N, O استفاده کرده است (رک. بیهقی، ۱۳۹۴: صد و هشت). یاحقی و سیدی نیز برای تصحیح جدید تاریخ بیهقی از بیست و چهار نسخه استفاده کرده‌اند که عبارت است از: یازده نسخه خطی نویافته خودشان، هفت نسخه خطی فیاض، چاپ‌های پنجگانه پیشین و متن عربی تاریخ البیهقی به ترجمه یحیی الخشاب و صادق نشأت (رک. همان: صد و چهل و پنج - صد و چهل و شش).

از میان هیجده نسخه خطی، پنج چاپ پیشین و ترجمه عربی تاریخ بیهقی که یاحقی و سیدی در فرایند تصحیح از آن بهره برده‌اند، دو نسخه C و N قدمت بیشتری دارد (رک. همان: صد و یازده - صد و شانزده). بقیه نسخ یا تاریخ ندارد یا تاریخ کتابت همگی به بعد از سال ۱۲۰۰ قمری برمی‌گردد. گفتنی است این دو نسخه قدیمی از نسخ در اختیار فیاض بوده است؛ بنابراین یاحقی و سیدی اگرچه در جمع‌آوری نسخه‌های خطی از نظر کمیت، برتری درخور توجهی دارند، نسخه‌ها از نظر قدمت هیچ‌گونه امتیازی بر نسخه‌های استفاده‌شده فیاض ندارد. آنان علاوه بر نسخه‌های مورد استناد خود، از بیست و شش نسخه دیگر تاریخ بیهقی سخن گفته‌اند که بیست و یک مورد آن را شناسایی و معرفی کرده و درباره پنج نسخه دیگر فقط به خواننده‌ها یا شنیده‌های خود بسنده کرده‌اند (رک. همان: صد و سی - صد و سی و دو). در میان این بیست و شش نسخه که از آن استفاده نکرده‌اند، سه نسخه موزه بریتانیا (ظاهراً سده ۱۰ ق)، کتابخانه ملی پاریس (تاریخ کتابت ۱۰۱۹ ق) و کلکته (تاریخ کتابت ۱۰۴۰ ق) دیده می‌شود. این سه نسخه از نظر تاریخ کتابت از نسخه‌های C و N کهن‌تر یا دست‌کم با آنها هم‌زمان است؛ به نظر می‌رسد اگر این دو مصحح در انتشار تصحیح خود اندکی درنگ داشتند و متن خود را با این سه نسخه مقابله می‌کردند، به قول بیهقی «این تاریخ از لونی دیگر آمدی». از این رو نباید بر بیهقی‌پژوهانی که هنوز در استفاده از تصحیح یاحقی - سیدی به عنوان منبع اصلی پژوهش در تاریخ بیهقی تردید دارند، خرده گرفت.^۲ گفتنی است هیچ نسخه‌ای از تاریخ بیهقی شناسایی نشده است که تاریخ کتابت آن مربوط به قبل از قرن نهم باشد. از این رو، نسخ موجود بیش از چهارصد و پنجاه سال با زمان تألیف کتاب فاصله دارد؛ بنابراین به دلایل نسخه‌شناسی، هیچ‌کدام از این نسخه‌ها آن اهمیت و اعتبار را ندارد که به عنوان نسخه اساس مبنای کار قرار گیرد و بقیه با آن مقایسه شود (رک. همان: صد و چهل و پنج).

هدف این پژوهش بررسی اشعار فارسی تاریخ بیهقی از نظر معنی و محتوا با توجه به این دو تصحیح است؛ به

بیان دیگر نویسندگان این پژوهش می‌خواهند معنی اشعار فارسی تاریخ بیهقی را در دو تصحیح معتبر این کتاب، یعنی چاپ فیاض و چاپ یاحقی - سیدی با هم مقایسه کنند تا پی‌برند با توجه به معنی، ضبط کدام یک از این دو تصحیح بهتر است و ارزش و اعتبار بیشتری دارد. در ادب فارسی، تحلیل متن به‌ویژه شعر، در سطحی فراتر از جمله بسیار کم صورت گرفته است؛ زیرا عموماً بر این باور بوده‌اند «در شعر کلاسیک که وحدت عمومی ناچیزی دارد و ابیات آن ارتباط معنایی محکمی با هم ندارند می‌توان، پس از جمله‌واره، جمله و سپس بیت را به‌عنوان واحد معنایی بزرگ‌تر در نظر گرفت» (سیدقاسم، ۱۳۹۶: ۲۲۵). فرض این پژوهش بر این است که در تصحیح یاحقی - سیدی، توجه به ارتباط عمودی و حتی گاهی افقی ابیات یک قطعه شعر چندان مدنظر قرار نگرفته است. چهار قصیده بلند اسکافی با ۲۴۹ بیت، بیش از ۷۷ درصد سروده‌های فارسی تاریخ بیهقی را تشکیل می‌دهد. اسکافی دو قصیده را به درخواست بیهقی و دو قصیده دیگر را به درخواست سلطان ابراهیم غزنوی سروده است و هر چهار قصیده ناظر به جریان‌ات تاریخی مندرج در تاریخ بیهقی است؛ از این‌رو در محور افقی (بیت) و محور عمودی (کل متن) انسجام بسیاری وجود دارد. توجه به این مهم در تصحیح اشعار تاریخ بیهقی، از لوازم دستیابی به یک تصحیح منقح است.

این پژوهش به بررسی ضبط ابیات فارسی در دو تصحیح یادشده می‌پردازد و می‌کوشد به این سؤالات پاسخ دهد: اختلاف در ضبط اشعار در این دو تصحیح چه تأثیری بر محتوای اشعار گذاشته است؟ با توجه به معنی، ضبط کدام تصحیح درست‌تر است و ارزش و اعتبار بیشتری دارد؟

در پیوند با سروده‌های تاریخ بیهقی، تاکنون مقالات زیر نوشته شده است:

«تحقیق در اشعار و امثال فارسی تاریخ بیهقی» اثر ضیاءالدین سجادی (۱۳۴۹)؛ «مأخذ اشعار عربی تاریخ بیهقی و معرفی گویندگان آنها» اثر ابوالقاسم حبیب‌اللهی (۱۳۴۹)؛ «نقد و تحلیل ابیات عربی در تاریخ بیهقی» اثر محمدرضا نجاریان و مریم ایرانمنش (۱۳۸۸)؛ «شواهد شعری در تاریخ بیهقی» اثر بازورث (۱۹۷۷ م.) و ترجمه احمد سمیعی گیلانی؛ «تصحیح یک بیت از لبیبی در تاریخ بیهقی» اثر مجید منصوری و حمید غلامی (۱۳۹۳) و «بررسی تطبیقی کارکردهای شعر در تاریخ بیهقی و تاریخ فخری» اثر سید مهدی مسبوق و شهرام دلشاد (۱۳۹۷).

گفتنی است در دو مقاله به مقایسه تطبیقی چاپ فیاض و یاحقی - سیدی پرداخته شده است که مقاله «نقد و بررسی تصحیح جدید تاریخ بیهقی» به دو بیت از ابیات بررسی‌شده در مقاله حاضر اشاره کرده و توضیحاتی درباره آنها داده است. خلاصه آرای نویسندگان مقاله یادشده بدین شرح است: «اشکالات و کاستی‌هایی به شرح زیر در کتاب وجود دارد که رفع آنها همت بلند و کار سترگ مصححان را زینتی افزون‌تر خواهد بخشید: ۱- از نظر ویرایشی کتاب نیازمند بازنگری است؛ به‌ویژه وسواس در ثبت دقیق فاصله‌ها و نیم‌فاصله‌ها میان واژه‌ها بسیار مهم و ضروری است. همچنین در نشانه‌گذاری نیز اشکالاتی دیده می‌شود که باید برطرف شود. ۲- برخی از ضبط‌های انتخابی جای چون‌وچرا دارد و گاه یکی از ضبط‌های نسخه‌بدل‌ها بهتر و صحیح‌تر به نظر می‌رسد. از آنجا که تصحیح براساس شیوه التقاطی صورت گرفته، با دقتی دوباره می‌توان ضبط مختار برخی از واژه‌ها یا ترکیبات را عوض کرد. ۳- در تعلیقات گسترده کتاب گاه ایراداتی دیده می‌شود... ۴- در تعلیقات گاه از موارد مهمی که در توضیح ظرایف ادبی و سبک بیهقی مهم می‌تواند بود، غفلت شده، در عوض، گاه توضیحاتی بسیار واضح آورده شده است» (آدینه‌کلات و ساکت، ۱۳۹۰: ۱۷۲-۱۷۳). این مقاله تا حدودی جامع است و کل تصحیح

جدید تاریخ بیهقی را، هرچند به اختصار، نقد و بررسی کرده است. مقاله دیگر با عنوان «نقدی بر تصحیح یاحقی - سیدی از تاریخ بیهقی» (رستگاری، ۱۳۹۴) منتشر شده؛ ولی تنها به نقد «باقیمانده مجلد پنجم تاریخ بیهقی» پرداخته است که شامل ۸۳ صفحه از متن ۷۴۸ صفحه‌ای تاریخ بیهقی در چاپ جدید است؛ به بیان دیگر، چیزی حدود ۱۱ درصد از کل متن اصلی تاریخ بیهقی را در بر می‌گیرد. نتیجه مقاله یادشده بدین شرح است: «در زمینه تصحیح متون، ظاهراً توجه به سبک اثر، سیاق کلام و نشانه‌های موجود در متن، اهمیت بسزایی در انتخاب ضبط درست از میان نسخ پراکنده دارد. ضمن ارج نهادن بر مساعی مصححان محترم در ارائه متنی منقح از تاریخ بیهقی، بر این باوریم که این تصحیح، ناسخ چاپ‌های پیشین نیست، خاصه تصحیح عالمانه استاد علی اکبر فیاض که پس از قریب نیم قرن، همچنان منزلت خود را حفظ کرده و محل مراجعه و استفاده پژوهشگران است» (همان: ۲۳۰). این مقالات ارتباط اندکی با اصل موضوع این پژوهش دارند و موضوع این مقاله در هیچ‌یک از مقالات یادشده بررسی نشده است و از این رو موضوعی بکر و بدیع به شمار می‌رود.

هر زبان سه بخش دارد: واژگان، واج‌شناسی، صرف و نحو. «سوسور به صراحت بر این نکته تأکید دارد که زبان نظامی از افتراق‌هاست و عناصر این نظام صرفاً برحسب روابطشان با یکدیگر تعریف می‌شوند» (کالر، ۱۳۹۰: ۱۰۰). «هدف اصلی از هر پژوهش، کشف تمام یا گوشه‌ای از ساخت کلی زبان است که به آن زبان‌شناسی ساختاری گفته می‌شود. اجزای سازنده ساخت را واحد ساختاری می‌گویند. واحدهای ساختاری در چارچوب هر ساختی، روابط گوناگونی با هم برقرار می‌کنند که همگی قانونمندند. این نوع روابط قانونمند را روابط ساختاری می‌نامند. سوسور انواع روابط ساختاری را به دو نوع تقسیم می‌کند: ۱- رابطه هم‌نشینی، ۲- رابطه جان‌نشینی. رابطه هم‌نشینی میان واحدهایی برقرار می‌شود که همگی مستقیماً در یک ساخت (جمله) حضور دارند... اختلال در روابط هم‌نشینی میان واحدهای هر ساخت سبب می‌شود که ساخت (جمله) ناساز گردد» (عزتی‌پور و اسماعیلی، ۱۳۸۴: ۳۶-۳۷). در ساختار هریک از واحدهای زبان (واج، تکواژ، واژه، گروه، جمله و جمله مستقل) «قواعد خاصی به کار می‌رود. بسیاری از این قواعد ذاتی هستند و اهل زبان بدون آشنایی آگاهانه از آنها استفاده می‌کنند» (همان: ۳۸). قواعد یادشده عبارت است از: قواعد واجی، هم‌نشینی، نحوی، معنایی، کاربردی. پس از تولید هر واحد زبانی یکی از قواعد یادشده، آن واحد معنایی را بررسی می‌کند. در این پژوهش با بهره‌گیری از قواعد معنایی اشعار فارسی تاریخ بیهقی بررسی شده است. یک جمله علاوه بر آنکه باید از نظر نحوی، ساختار درستی داشته باشد، لازم است معنا و مفهوم درستی را هم برساند؛ یعنی «صافی دیگری وجود دارد که جمله را از نظر معنایی بررسی می‌کند و در صورتی اجازه تولید می‌دهد که از دیدگاه معنایی نیز درست باشد» (حق‌شناس و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۲). از این رو، شعر شاعران به‌ویژه اشعار جدی شاعران درباری نمی‌تواند بی‌معنی باشد؛ ولی با بررسی گزارش‌هایی که چاپ فیاض و چاپ یاحقی - سیدی از برخی سروده‌های فارسی تاریخ بیهقی، البته براساس نسخ خطی موجود، در اختیار خوانندگان گذاشته‌اند، می‌فهمیم برخی از ابیات یا مصراع‌ها بدون معنی است یا معنی روشنی ندارد. در این پژوهش به بررسی این اشعار می‌پردازیم.

۲- بررسی و مقایسه اشعار فارسی تاریخ بیهقی در تصحیح‌های فیاض و یاحقی - سیدی

در تاریخ بیهقی ۳۲۱ بیت فارسی وجود دارد. در این پژوهش، ابتدا ضبط این ۳۲۱ بیت در هر دو تصحیح یادشده

به‌طور تطبیقی بررسی و اختلافات این دو چاپ در ضبط اشعار فارسی نشان داده شد؛ سپس در هر دو تصحیح، مواردی مشخص شد که معنی مصراع یا بیتی با معنی همان مصراع یا بیت در تصحیح دیگر هماهنگی ندارد. برای این کار ابتدا ضبط بیت یا ابیات را مطابق تصحیح فیاض (تصحیح اول)، به دست می‌دهیم و در ادامه اختلاف تصحیح یاحقی - سیدی را (تصحیح دوم) با تصحیح فیاض یادآور می‌شویم و درستی یا نادرستی معنی هرکدام از این دو طبع را با دلیل نشان می‌دهیم.

از نظر معنی، اشعار فارسی تاریخ بیهقی را می‌توان به پنج گروه تقسیم کرد:

۱-۲ ابیات یکسان

از نظر معنی، حدود سه‌چهارم اشعار فارسی تاریخ بیهقی در هر دو تصحیح اشکال و ایرادی ندارد. تعداد این ابیات ۲۴۰ بیت از مجموع ۳۲۱ بیت فارسی تاریخ بیهقی است.

۲-۲ برتری چاپ فیاض در ضبط ابیات

بیهقی در بیان بی‌ثباتی دنیا، ابیاتی را از رودکی نقل کرده است که در گزارش آنها در دو تصحیح یادشده، اختلافاتی دیده می‌شود:

(۱) مهتران جهان همه مردند مرگ را سر همه فرو کردند

(بیهقی، ۲۵۳۶: ۳۰۹)

در تصحیح دوم، مصراع اول به‌صورت «مهتران همه جهان مردند» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۲۳۵). هر دو طبع معنی تقریباً یکسانی دارد؛ ولی در تصحیح اول «همه» ضمیر مبهم است و با قرارگرفتن پس از «مهتران جهان» تأکید معنی مصراع را بیشتر کرده است؛ درحالی‌که در تصحیح دوم، «همه» صفت مبهم است و تأکیدی در آن دیده نمی‌شود؛ بنابراین بی‌ثباتی دنیا با ضبط فیاض نمودارتر است. ضبط دیوان رودکی نیز موافق تصحیح فیاض است (رک. نفیسی، ۱۳۴۱: ۴۹۸؛ حاکمی، ۱۳۷۶: ۳۰؛ رودکی، ۱۳۹۳: ۱۳).

(۲) از هزاران هزار نعمت و ناز نه به آخر به‌جز کفن بردند

(بیهقی، ۲۵۳۶: ۳۱۰)

در تصحیح دوم، مصراع دوم به‌صورت «روز آخر به‌جز کفن بردند؟» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۲۳۶). ضبط این بیت در تصحیح اول با دیوان رودکی موافق است (رک. نفیسی، ۱۳۴۱: ۴۹۸؛ حاکمی، ۱۳۷۶: ۳۱؛ رودکی، ۱۳۹۳: ۱۳).

بیهقی حوالی سال ۴۵۰/ ۴۵۱ ق از ابوحنیفه اسکافی خواست به مناسبت درگذشتن سلطان محمود (وفات ۴۲۱ ق) و نشستن امیر محمد بر تخت (حک. ۴۲۱ ق) و سپس رسیدن امیرمسعود به تخت سلطنت (حک. ۴۲۲-۴۳۲ ق)، قصیده‌ای بسراید. اسکافی نیز قصیده‌ای نود و شش بیتی سرود (رک. بیهقی، ۲۵۳۶: ۳۶۱-۳۷۱؛ همان، ۱۳۹۴: ۲۷۴-۲۷۹). مطلع قصیده اسکافی چنین است:

چو مرد باشد بر کار و بخت باشد یار ز خاک تیره نماید به خلق زر عیار

(همان، ۲۵۳۶: ۳۶۱)

علاوه‌بر جابه‌جایی‌هایی که در تصحیح دوم در ترتیب ابیات این قصیده دیده می‌شود و غالباً نابه‌جا به نظر

می‌رسد، در گزارش واژه‌ها، ترکیب‌ها و مصراع‌ها نیز اختلافاتی دیده می‌شود. در ادامه به مقایسه گزارش ابیات در این دو تصحیح می‌پردازیم و اختلافات عمده را نشان می‌دهیم.

۳) بلند حصنی دان دولت و درش محکم به عون کوشش بر درش مرد یابد بار

(همان: ۳۶۲)

در تصحیح دوم واژه «بخشش» جایگزین «دولت» شده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۲۷۵). این دو واژه از نظر وزن عروضی اختلافی ندارند و هر دو از دو هجای بلند تشکیل شده است؛ ولی واژه «بخشش» با محتوای شعر تناسب ندارد. اسکافی در ابیات پیش از این - که همان تشبیب آغاز قصیده است - مسعود غزنوی را تهییج و ترغیب می‌کند که تاج و تخت را از برادرش، محمد، بگیرد؛ این کار در برابر همت بلند او «کاری خرد» به شمار می‌رود؛ ولی بهتر آن است که سلطان تنگدل نشود و بدان مبادرت نماید؛ زیرا «دولت» حصن بلندی است که در مستحکمی دارد و مرد به یاری کوشش، اجازه ورود به «در دولت» را می‌یابد؛ بنابراین سخن از «بخشش» نیست؛ و گرنه برای ورود به در بخشش «عون کوشش» لازم نیست!

۴) چو روز مرد شود تیره و بگردد بخت همو بدآمد خود بیند از به آمد کار

(همان، ۲۵۳۶: ۳۶۳)

در تصحیح دوم واژه قافیه به جای «کار»، «پار» است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۲۷۵). اسکافی در بیت قبل از این بیت، از اقدامات علی قریب در برنشانیدن امیر محمد به تخت و فروگیری او و در این بیت از بدبختی او سخن می‌گوید؛ زیرا در هنگام بهترشدن کارها دچار بدبختی شد؛ بنابراین موضوع این بیت مقایسه امسال با «پار» نیست؛ بلکه از خوب و بدآمدن «کار» سخن می‌گوید.

۵) نکرد هرگز کس بر فریب و حیل سود مگر کلیله و دمنه بخوانده‌ای ده بار؟

(همان، ۲۵۳۶: ۳۶۳)

در تصحیح دوم، مصراع دوم به صورت «وگر کلیله و دمنه بخوانده‌ای ده بار» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۲۷۵). با توجه به این گزارش، زمانی مفهوم مصراع دوم برای خواننده محقق می‌شود که شرط لازم (ده بار خواندن کلیله و دمنه) برای تحقق آن را انجام داده باشد و اگر این شرط را به جا نیاورده باشد، ممکن است کسی از «فریب و حیل» سود ببرد؛ ولی براساس تصحیح اول، شرط و شروطی برای تحقق مصراع اول وجود ندارد و سودنکردن انسان پرفریب و حيله در هر حال قطعی است. شاعر در مصراع دوم برای تأکید بر این قطعیت، با استفهام انکاری، سرنوشت «دمنه» را در داستان کلیله و دمنه برای مخاطب شعر خود یادآوری می‌کند تا خواننده در این زمینه هیچ تردیدی به خود راه ندهد.

۶) چو رای عالی چونان صواب دید که باز ز بلخ آید و مر ملک را زند پرگار

(همان، ۲۵۳۶: ۳۶۳)

این بیت به حرکت مسعود غزنوی از بلخ به سوی غزنین برای تصاحب تاج و تخت اشاره دارد. مصراع دوم در تصحیح دوم به صورت «به بلخ و بامی مر ملک را زند پرگار» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۲۷۵). اگر قرار باشد رای عالی امیر، ملک را در بلخ و بامی پرگار زند (سروسامان دهد)، لزومی ندارد مرد و زن شهر غزنین از

خمر شوق او مست باشند؛ ولی اگر قرار باشد امیر از بلخ حرکت کند و به غزنین آید، اشتیاق مردم غزنین برای دیدار او بیانگر انسجام درونی و ارتباط این دو بیت خواهد بود. این امر با تصحیح اول محقق خواهد شد. مسعود قبلاً در روز سه‌شنبه ۱۵ ذی‌الحجه سال ۴۲۱ هجری قمری وارد بلخ شده بود (رک. همان: ۱۰۹) و اکنون می‌خواهد از آنجا به سوی دارالملک غزنین (رک. بیت ۱۸) حرکت کند. بیت بعد هم گویای این وضعیت است:

به شهر غزنین از مرد و زن نبود دو تن که یک زمان بود از خمر شوق او هشیار
(همان، ۲۵۳۶: ۳۶۳)

۷) فلک چو دید قرار جهانیان بر تو قرار کرد و جهانت به طوع کرد اقرار
(همان: ۳۶۵)

در تصحیح دوم، مصراع دوم به صورت «قرار کرد جهانت به طوع و کرد اقرار» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۲۷۷). با این گزارش، عکس‌العمل «فلک» که در مصراع اول قرار جهانیان را بر مسعود دیده، نامعلوم است. زیبایی معنی در چاپ فیاض دوچندان است؛ زیرا عکس‌العمل فلک را با «قرار کرد» به تصویر کشیده است. علاوه بر فلک، جهان نیز به میل و رغبت به [اطاعت و بندگی] مسعود اقرار کرده است.

۸) نیاید آسان از هر کسی جهانبانی اگرچه مرد بود چربدست و زیرک‌سار
(همان، ۲۵۳۶: ۳۶۶)

در تصحیح دوم «واو عطف» از مصراع دوم ساقط (رک. همان، ۱۳۹۴: ۲۷۷) و بی‌جهت سکنه‌ای در میانه بیت ایجاد شده که موسیقی بیت را از پویایی و تحرک انداخته است.

۹) به سروری و امیری رعیت و لشکر خدای عزوجل گر دهد مثال تبار
که اوستاد نیابی به از پدر ز فلک پدر چه کرد، همان پیشه کن به لیل و نهار
(همان، ۲۵۳۶: ۳۶۶)

اسکافی در این دو بیت موقوف‌المعانی، مسعود غزنوی را به تبعیت از پدر در سروری و امیری رعیت و لشکر ترغیب می‌کند. در تصحیح دوم، به جای «سروری»، «پیامبری» آمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۲۷۷). در این ابیات قطعاً سخن از پیامبری در میان نیست، اگرچه غالب نسخه‌های خطی «پیامبری و پیمبری» ضبط کرده‌اند. فیاض در حاشیه راده دو نوشته است: «به سروری. کذا در MC.A پیامبری. بقیه: پیمبری. شاید: به مهتری» (همان، ۲۵۳۶: ۳۶۶). یاحقی و سیدی نیز در حاشیه راده پنج نوشته‌اند: «پیامبری، JBU: پیمبری» (همان، ۱۳۹۴: ۲۷۷) و سپس در حاشیه راده هفت نوشته‌اند: «کل بیت مغلو و مشکوک است» (همان). به هر حال از آنجا که در میان نسخ موجود تاریخ بیهقی «یک نسخه قدیمی و بی‌غلط یا اقلاً کم‌غلط که بتوان آن را به‌تنهایی اصل و اساس کتاب بیهقی قرار داد، وجود ندارد» (همان، ۲۵۳۶: هشت)؛ به نظر می‌رسد تصحیح اول مناسب‌تر است.

۱۰) ز مجد گوید چون عابد از عفاف سخن ز ظلم جوید چون عاشق از فراق قرار
(همان: ۳۶۷)

در تصحیح دوم، مصراع دوم بدین صورت گزارش شده است: «ز هول جوید، چون عاشق از فراق، قرار» (همان، ۱۳۹۴: ۲۷۸). چون این بیت در ستایش مسعود غزنوی سروده شده است (رک. همان، ۲۵۳۶: ۳۶۷)، تصحیح دوم

معنای مطلوبی ندارد: «همان‌گونه که عاشق از فراق، فرار می‌جوید، مسعود نیز از هول فرار می‌جوید!». با تصحیح اول معنای بیت چنین خواهد بود: «همان‌گونه که عاشق می‌خواهد از فراق یار به آرامش دست یابد، مسعود نیز می‌خواهد دربارهٔ ظلم [دوران امیر محمد] پژوهش کند [تا به عدل و داد دست یابد]». البته با توجه به بیت بعد می‌توان ظلم را در معنای ظالم نیز گرفت. اسکافی در بیت بعد که مؤید صحت چاپ فیاض است، می‌گوید:

نگاه از آن نکند در ستم‌رسیده نخست که تا ز حشمت او درنماز د از گفتار
(همان)

به عبارت دیگر، مسعود نخست از ستمگر (امیر محمد) پرس‌وجو می‌کند، نه از ستم‌رسیده!

(۱۱) چو کردخواهد مر بچه را مرشح شیر ز مرغزار، نه از دشمنی کنش آوار
(همان، ۲۵۳۶: ۳۶۸)

در تصحیح دوم به جای واژه «مرشح»، «مرشحه» آمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۲۷۸) که مؤنث آوردن آن بی‌وجه می‌نماید؛ زیرا تربیت و پرورش بچه، نه در دنیای انسان‌ها و نه در جهان جانوران، فقط به جنس مؤنث اختصاص ندارد؛ همان‌گونه که رستم دایهٔ سیاوش به شمار می‌رود.

(۱۲) جهان را چو فریدون گرفت و قسمت کرد
که شاه بد چو فریدون موفقی اندر کار
(همان، ۲۵۳۶: ۳۶۸)

بیت پیش از این در وصف فتوحات سلطان محمود غزنوی است. اسکافی در این بیت می‌گوید: سلطان محمود مثل فریدون جهان را گرفت و میان پسرانش تقسیم کرد. در تصحیح دوم، مصراع اول بدین صورت گزارش شده است: «جهان اگر چو فریدون نثار و قسمت کرد» (همان، ۱۳۹۴: ۲۷۸). حرف ربط «اگر»، «در معنی چنانچه و برای شرط به کار می‌رود» (انوری و احمدی گیوی، ۱۳۷۴: ۲۴۷). از این‌رو در مصراع اول، «شرط» وجود دارد؛ ولی «جواب شرط» در مصراع دوم نیامده است؛ یعنی در تصحیح دوم بدون هیچ ضرورتی، مصراع اول به صورت شرطی درآمده است و چون وجود چنین شرطی از ابتدا نادرست بوده است، جوابی برای آن، در این بیت (و ابیات بعد) دیده نمی‌شود؛ بنابراین تصحیح اول درست است.

(۱۳) چو ملک دینی در چشم وی حقیر نمود بساخت همت او با نشاط دار قرار
(بیهقی، ۲۵۳۶: ۳۶۹)

چو حرف ربط است «برای بیان علت به معنی به علت اینکه، به جهت اینکه» (انوری و احمدی گیوی، ۱۳۷۴: ۲۴۹). در مصراع اول، علتی بیان شده است که معلول آن در مصراع دوم دیده می‌شود؛ یعنی به سبب اینکه دنیا در چشم سلطان محمود کوچک جلوه کرد، همت او نشاط سفر به آخرت در پیش گرفت. در تصحیح دوم، مصراع دوم بدین صورت گزارش شده است: «چو همت، او را اندر نشاط داد قرار» (همان، ۱۳۹۴: ۲۷۸). با این گزارش، هم معلول علت اشاره شده در مصراع اول ذکر نشده و هم علت دیگری در مصراع دوم به علت موجود در مصراع اول افزوده شده است؛ بدون آنکه به معلول این دو اشاره‌ای شده باشد.

(۱۴) شریف تر ز نبوت مدان تو هیچ صفت که مانده است ازو در جهان بسی آثار
(همان، ۲۵۳۶: ۳۷۰)

در تصحیح دوم این بیت به شکل زیر گزارش شده است:

شریف‌تر ز نبوت مدان تو در دو جهان نبرد و هشت که ماندست در جهان آثار
(همان، ۱۳۹۴: ۲۷۵)

نکته اول آنکه در تصحیح دوم، پایان مصراع اول به صورت «در دو جهان» تغییر یافته است. نکته دوم آنکه در تصحیح دوم، مصراع دوم نیز تا حد بسیاری دگرگون شده است. دو فعل «نبرد و هشت» به «نبوت» نسبت داده شده است، نه به «نبی»؛ درحالی که این افعال، صفت انسان (نبی) است. معنی بیت براساس تصحیح دوم چنین می‌شود: هیچ پیامبری با خود چیزی از این جهان به جهان دیگر نبرد و همه را به جا گذاشت؛ در صورتی که بیت می‌خواهد بگوید: «نبوت شریف‌ترین صفت برای انسان است و از نبوت آثار بسیاری در جهان مانده است»؛ بنابراین تصحیح اول بهتر است.

(۱۵) ز بس که معنی دوشیزه دید با من لفظ دل از دلالت معنی بکند و شد بیزار
(همان، ۲۵۳۶: ۳۷۰)

در تصحیح دوم، به جای «دلالت معنی»، اضافه تشبیهی «ولایت معنی» جایگزین شده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۲۷۹)؛ ولی براساس تصحیح اول، بین واژه‌های «معنی، لفظ و دلالت» در کل بیت مراعات‌النظیر زیبایی ایجاد می‌شود که با تغییر دلالت به ولایت، یکی از ارکان این تناسب حذف و تا حد بسیاری از زیبایی آن کاسته می‌شود.

(۱۶) مگوی شعر و پس از چاره نیست از گفتن

بگوی تخم نکو کار و رسم بد بردار
(همان، ۲۵۳۶: ۳۷۱)

در تصحیح دوم، فعل «بگوی» در آغاز مصراع دوم به صورت «بگو که» درآمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۲۷۷). در چاپ فیاض برای «بگوی» هیچ نسخه‌بدلی ارائه نشده است؛ یعنی ضبط همه نسخه‌ها «بگوی» بوده است (رک. همان، ۲۵۳۶: ۳۷۱)؛ ولی مطابق حواشی تصحیح دوم، فقط در دو نسخه XU «بگو» آمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۲۷۷). به نظر می‌رسد به دلایل نسخه‌شناسی و زیبایی‌شناسی (تقابل مگوی و بگوی)، تصحیح اول بهتر است. بیهقی پس از اشاره به رسیدن خبر مرگ خواجه احمد بن حسن میمندی (روز شنبه پنجم ربیع‌الآخر سال ۴۲۴ ق) به هرات، شش بیت از رودکی در معنی مرگ آورده است. ابتدا کل شعر در معرض دید خوانندگان قرار می‌گیرد تا قضاوت درباره آن آسان‌تر شود.

زندگان چیه کوتاه و چه دراز	نه به آخر بمرد باید باز؟
هم به چنبر گذار خواهد بود	این رسن را اگرچه هست دراز
خواهی اندر عنا و شدت زی	خواهی اندر امان، به نعمت و ناز
خواهی اندک‌تر از جهان پپذیر	خواهی از ری بگیر تا به طراز
این همه باد دیو بر جان است	خواب را حکم نی مگر که مجاز
این همه روز مرگ یکسان‌اند	شناسی ز یکدگرشان باز

(همان، ۲۵۳۶: ۴۶۷)

ضبط ابیات فرد در هر دو تصحیح یکسان است؛ ولی در گزارش ابیات زوج میان تصحیح اول و دوم اختلافاتی دیده می‌شود. بنابر دلایلی که در پی هر بیت می‌آید، به نظر می‌رسد در هر سه بیت، تصحیح اول مرجح است.

(۱۷) هم به چنبر گذار خواهد بود این رسن را اگرچه هست دراز
(همان: ۴۶۷)

رودکی با استخدام این تمثیل، زندگی را به یک رسن مانند کرده است که حتی در صورت طول بسیار زیاد، روزی از چنبر مرگ خواهد گذشت. در تصحیح دوم، مصراع اول به صورت «هم به چنبر گذشته باید بود» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۳۵۰)؛ ولی ضبط دیوان رودکی و گزیده دیوان رودکی عینا مثل تصحیح اول است (رک. نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۰۳؛ حاکمی، ۱۳۷۶: ۳۹؛ رودکی، ۱۳۹۳: ۳۲-۳۳). یکی از دو بیتی که در مقاله «نقد و بررسی تصحیح جدید تاریخ بیهقی» به آن توجه شده، همین بیت است. نویسندگان مقاله یادآور شده‌اند: «کل بیت برگرفته از مثلی کهن است که به دو صورت «رسن را از چنبر گریزی نیست» و «همه رسن‌ها را گذر بر چنبر است» در متون کهن به کار رفته است» (آدینه‌کلات و ساکت، ۱۳۹۰: ۱۶۴). صورت اخیر مثل یادشده نیز تأییدکننده تصحیح اول است؛ ولی هیچ‌کدام از این دو صورت، مؤید تصحیح دوم نیست.

(۱۸) خواهی اندک‌تر از جهان بپذیر خواهی از ری بگیر تا به طراز
(بیهقی، ۲۵۳۶: ۴۶۷)

در تصحیح دوم، به جای «بپذیر» در مصراع اول، «بپسند» آمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۳۵۰). یاحقی و سیدی در حاشیه راده هشت نوشته‌اند: «بپسند: کذا در XWN، U؛ افتادگی دارد، بقیه بپذیر» (همان)؛ یعنی از میان نسخه‌های استنادشده تصحیح دوم فقط سه نسخه «بپسند» را ضبط کرده است. ضبط دیوان رودکی و گزیده دیوان رودکی نیز با تصحیح اول موافق است (رک. حاکمی، ۱۳۷۶: ۳۹؛ رودکی، ۱۳۹۳: ۳۲-۳۳).

(۱۹) این همه روز مرگ یکسان‌اند شناسی ز یکدگرشان باز
(همان، ۲۵۳۶: ۴۶۷)

در تصحیح دوم، واژه «مرگ» به «کار» تغییر یافته است. یکی از معانی کار، «مرگ» است (رک. دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۷۹۴۸)؛ ولی ضبط دیوان رودکی و گزیده دیوان رودکی عینا مثل تصحیح اول است (رک. نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۰۳؛ حاکمی، ۱۳۷۶: ۳۹؛ رودکی، ۱۳۹۳: ۳۲-۳۳). همچنین به آن دلیل که بیهقی قبل از نقل این شعر، معنی آن را در متن تاریخ خود به صورت «درویش گرسنه در محنت و زحیر و توانگر با همه نعمت چون مرگ فرازآید از یکدیگر بازشان نتوان شناخت» (بیهقی، ۲۵۳۶: ۴۶۶) آورده است، «روز مرگ» از «روز کار» بهتر است.

بیهقی در اواخر مجلد هفتم، در معنی دنیا فصلی آورده که در بخشی از آن، چهارده بیت از ابی طیب المصعبی آمده است. در گزارش تعدادی از این ابیات، میان تصحیح اول و دوم اختلافاتی مشاهده شد که در اینجا بررسی می‌شود.

(۲۰) جهانها همانا فسوسی و بازی که بر کس نیایی و با کس نسازی
(همان: ۴۸۱)

در تصحیح دوم، واژه «فسوسی» به صورت «فسوسی»، یعنی با تشدید سین دوم گزارش شده است (رک. همان،

۱۳۹۴: ۳۶۲) که احتمالاً غلط مطبعی باشد؛ زیرا باید مصوت بلند «ی» در پایان واژه مشدد باشد. علاوه بر این، به جای جمله «با کس نسازی»، «بر کس نسازی» آمده است که به نظر می‌رسد تصحیح اول بهتر باشد؛ زیرا فعل «ساخت» در معنی «سازگاری» با حرف اضافه اختصاصی «با» می‌آید (رک. وحیدیان کامیار و عمرانی، ۱۳۸۷: ۴۹).

(۲۱) یکی بوستانی برآکنده نعمت بدین سخت بسته بر آن مهر بازی

(بیهقی، ۲۵۳۶: ۴۸۲)

در تصحیح دوم، مصراع اول به صورت «جهان بوستانی پر آکنده نعمت» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۳۶۳). از آنجا که در آغاز همه ابیات این شعر از بیت دوم تا بیت نهم (این بیت، بیت هفتم است)، واژه «جهانا» به قرینه لفظی بیت اول حذف شده است، تکرار آن در آغاز این بیت اشتباه به نظر می‌رسد؛ بنابراین تصحیح اول بهتر است.

(۲۲) همه آزمایش، همه پر نمایش همه پر درایش چو کرک طرازی

(همان، ۲۵۳۶: ۴۸۲)

در تصحیح دوم، «پر نمایش» به صورت «بر نمایش» درآمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۳۶۳). با توجه به واژه «پردرایش» در مصراع دوم، به نظر می‌رسد «پر نمایش» مناسب‌تر باشد؛ زیرا شاعر با «پر» واژه‌سازی کرده است. همچنین در تصحیح دوم، «پردرایش» به صورت «پردرانش» درآمده است. لغت‌نامه «درآیدن» را «آواز کردن، بانگ کردن و آواز دادن» معنی کرده است (رک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل درآیدن). کرک نیز «مرغ خانگی و مایان باشد [و] کبک» (همان: ذیل کرک)؛ ولی «درانش»: سخت سطر از مردم و شتر معنی می‌دهد (رک. همان: ذیل درانش)؛ بنابراین درانش صفتی است مخصوص انسان یا شتر و ارتباطی با «کرک» ندارد. نکته دیگر مربوط به واژه «کرک» است که در تصحیح دوم به صورت «کرگ» گزارش شده است. فیاض در حاشیه راده شش نوشته است: «N: برک طرازی، شاید: ترک طرازی» (بیهقی، ۲۵۳۶: ۴۸۲). یاحقی و سیدی نیز در حاشیه راده شش نوشته‌اند: «کرگ، N: برک، بقیه همه با دو کاف تازی» (همان، ۱۳۹۴: ۳۶۳)؛ یعنی در همه نسخه‌های آنها - از جمله هفت نسخه خطی فیاض که یاحقی - سیدی از آن استفاده کرده‌اند - «کرگ» آمده است؛ حال آنکه فیاض حتی به یک نسخه که «گ» ضبط کرده باشد، اشاره نکرده است؛ بنابراین احتمال خوانش اشتباه نسخه‌ها بعید نیست. در تعلیقات نیز کرگ را «کرگدن» معنی کرده‌اند (رک. همان: ۱۱۰۳). براساس تصحیح اول، معنی مصراع دوم چنین است: «[ای جهان] مانند مرغ خانگی (کبک) ناحیه طراز همواره در حال بانگ و آواز کردن هستی (تا دنیاداران را به سوی خود بکشانی)». در گویش اورامی زبان کردی نیز مرغ خانگی را کرگ می‌نامند (رک. شرفکندی، ۱۳۷۶: ۶۵۴).

بیهقی در پایان مجلد هفتم، دو قصیده دیگر از اسکافی نقل کرده است. قصیده اول سی و شش بیت و قصیده دوم چهل و چهار بیت دارد. او هر دو قصیده را به درخواست سلطان ابراهیم بن مسعود اول (۴۵۱-۴۹۲ ق) سروده است. سرآغاز قصیده اول چنین است:

صد هزار آفرین رب علیم باد بر ابر رحمت، ابراهیم

(بیهقی، ۲۵۳۶: ۴۸۷)

در ضبط و گزارش این دو قصیده در تصحیح اول و دوم اختلافاتی دیده می‌شود که به ترتیب قاصید و ابیات

بررسی خواهد شد.

(۲۳) آفتاب ملوک هفت اقلیم که بدو نو شد این جلال قدیم
(همان)

این بیت در مدح سلطان ابراهیم است. در تصحیح دوم، مصراع دوم به صورت «که برو بر شد این جلال قدیم» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۳۶۷). به چند دلیل در درست‌تر بودن تصحیح اول شکی نیست: (۱) بیهقی قبل از نقل قصیده اسکافی، معنی این بیت را به شیوه «حل» در متن تاریخ خود آورده است. او می‌نویسد: «شاعران دیگر پس از آنکه هفت سال بی‌تربیت و بازجست و صلت مانده بودند، صلت یافتند» (همان، ۲۵۳۶: ۴۸۷). این عبارت گویای این واقعیت است که در دوران سلطنت فرخزاد بن مسعود اول (۴۴۳-۴۵۱ ق) عملاً صله‌ای به شاعران پرداخت نشده است؛ در صورتی که در دربار سلاطین غزنوی پیش از فرخزاد مثل محمود، مسعود، محمد، عبدالرشید و... شاعران جایگاه ویژه‌ای داشتند و اکنون با رسیدن ابراهیم به سلطنت، این جلال قدیم، نو شده است؛ (۲) قافیه این بیت واژه «قدیم» است که با واژه «نو» آرایه تضاد می‌سازد و موسیقی معنوی بیت را غنی‌تر می‌کند؛ در صورتی که واژه «نو» در تصحیح دوم وجود ندارد؛ (۳) مصراع دوم براساس تصحیح دوم معنی مطلوبی ندارد.

(۲۴) پادشاه را فتوح کم ناید چون زند لهورا میان به دو نیم
(همان، ۴۸۸)

در تصحیح دوم به جای «پادشاه»، «پادشا» آمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۳۶۸). براساس حواشی راده هشت در همین تصحیح، فقط در دو نسخه N و W این ضبط وجود دارد و بقیه نسخ، «پادشاه» ضبط کرده‌اند (رک. همان). از این رو به نظر می‌رسد، ضبط فیاض بهتر است.

(۲۵) کار خواهی به کام دل بادت صبر کن بر هوای دل تقدیم
(همان، ۲۵۳۶: ۴۸۸)

در تصحیح دوم «بادت» به «بادا» مبدل شده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۳۶۸). از آنجا که جمله شرطی است نه دعایی، «بادت» درست‌تر است. ضمیر شخصی پیوسته «-ت» نیز در اصل به واژه دل متصل بوده که به ضرورت وزن جابه‌جا شده است. اسکافی خطاب به سلطان ابراهیم می‌گوید: «اگر می‌خواهی کار به کام دلت باشد، صبر را بر خواهش دل تقدیم کن».

(۲۶) تا چه بازی کند نخست حریف تا چه دارد زمانه زیر گلیم
(همان، ۲۵۳۶: ۴۸۸)

در تصحیح دوم، به جای «نخست»، «به بخت» آمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۳۶۸). فیاض در حاشیه راده هشت، «نخست» را ضبط اکثر نسخه‌ها دانسته است (رک. همان، ۲۵۳۶: ۴۸۸). اسکافی در بیت قبل، از بازی شطرنج سخن گفته است. آغازگر بازی در شطرنج، صاحب مهره‌های سفید است و روال منطقی چنین است که حریف براساس حرکت اولیه شطرنج‌باز سفید، مهره خود را حرکت دهد؛ بنابراین «به بخت بازی کردن» منطقی نیست و تصحیح اول بهتر است.

(۲۷) مارماهی نبایلدش بودن که نه این و نه آن بود چون نیم
(همان، ۲۵۳۶: ۴۸۸)

در تصحیح دوم، واژه قافیه به جای «نیم»، «سیم» است. این گزارش فقط در سه نسخه موجود است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۳۶۹). به نظر می‌رسد عدد «۵/» که در میان دو عدد صفر و یک واقع است، «مشبه به» جالبی برای نه این و نه آن بودن مارماهی باشد. از واژه «سیم» چنین مفهومی استنباط نمی‌شود. فیاض در حاشیه راده سیزده نوشته است: «چون نیم: اشاره است به حرفی که علمای حساب دارند که می‌گویند «نیم» جزء اعداد نیست؛ چون نه جزء حاشیه پایین است و نه حاشیه بالا و تعریفی که برای عدد هست، نصف مجموع حاشیتین، بر آن صدق نمی‌کند» (همان، ۲۵۳۶: ۴۸۸). دهخدا به نقل از انجمن آرا و آندراج، درباره مارماهی می‌نویسد: «در اصطلاح و کنایه، مردم منافق و دوروی و مزور را گویند» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مارماهی). سنایی گوید:

به مارماهی مانی؛ نه ماهی‌ای و نه مار منافقی چه کنی؟ مار باش یا ماهی
(سنایی، ۱۳۵۴: ۷۱۱)

(۲۸) همچو جد جد و چو جد پدر باش بر خاص و عام خویش رحیم
(بیهقی، ۲۵۳۶: ۴۸۹)

«جد جد» سلطان ابراهیم، «البتگین» و «جد پدر» او سبکتگین است. سبکتگین در تاریخ بیهقی غالباً با صفت «عادل» یاد می‌شود که رحیم‌بودن نیز با آن موافق است. نکته دیگر تقابلی است که در چاپ فیاض میان جد جد و جد پدر دیده می‌شود که ترکیب دوم در تصحیح دوم به صورت «جد و پدر» درآمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۳۶۹). به نظر می‌رسد تصحیح اول مناسب‌تر باشد؛ زیرا با تصحیح دوم، معنی گسترش می‌یابد و «مسعود» نیز به البتگین و محمود افزوده می‌شود، ولی سبکتگین از این گروه حذف می‌شود؛ در صورتی که شاعر می‌خواهد توجه پادشاه وقت را به رحم و شفقت پادشاهان اولیه سلسله غزنوی جلب نماید و وانمود کند این خاندان همگی از ابتدا رحیم بوده‌اند.

بیهقی به دنبال این قصیده، بلافاصله قصیده دیگری از اسکافی را نقل و چگونگی سرایش این دو قصیده متوالی را اینگونه روایت کرده است: «چون [پیش تا] تخت ملک به خداوند سلطان معظم ابراهیم رسید، به خط بوحنیفه چند کتاب دیده بود و خط و لفظ او را پسندیده و فال خلاص گرفته، چون به تخت ملک رسید، از بوحنیفه پرسید و شعر خواست. وی قصیده‌ای گفت و صلت یافت و بر اثر آن قصیده‌ای دیگر درخواست» (همان، ۲۵۳۶: ۴۸۶-۴۸۷). در ادامه به بررسی اختلاف گزارش‌های این دو تصحیح درباره قصیده جدید اسکافی می‌پردازیم. مطلع آن چنین است:

(۲۹) آفرین باد بر آن عارض پاکیزه چو سیم وان دو زلفین سیاه تو، بدان شکل دو جیم
(همان، ۴۸۹: ۴۸۹)

در تصحیح دوم مصراع دوم بدین شکل گزارش شده است: «وان دو زلفین سیاه تو، بدان مشک دو جیم» (همان، ۱۳۹۴: ۳۶۹). در حوزه صنعتگری شاعرانه، ساختن صور خیال با شکل نوشتاری حروف الفبا به آغاز شعر فارسی برمی‌گردد: «یک نوع برجسته، زیبا و پرکاربرد از ظرایف ادبی که در نخستین اشعار بازمانده فارسی،

به وسیله رودکی به کار گرفته شده... اختصاص به مواردی دارد که شاعران با هر کدام از حروف الفبا به طور مجزا یا با جدا کردن حرف یا حروفی از کلمه، برجستگی ویژه‌ای بدان بخشیده‌اند» (کرمی، ۱۳۸۳: ۱). شاعران در همه ادوار شعر فارسی، زلف معشوق را از نظر شکل به حرف «جیم» مانند کرده‌اند. رودکی می‌گوید:

زلف تو را جیم که کرد؟ آنکه او خال تو را نقطه آن جیم کرد

(رودکی، ۱۳۹۳: ۱۶)

حافظ می‌گوید:

در خم زلف تو آن خال سیه دانی چیست؟ نقطه دوده که در حلقه جیم افتادست

(حافظ شیرازی، ۱۳۷۴: ۵۲)

و جامی می‌گوید:

خال تو نقطه‌ایست ز کلک دبیر صنع در بر کشیده حلقه زلف تو اش چو جیم

(جامی، ۱۳۴۱: ۵۱۰)

بنابراین تصحیح اول بهتر است. اسکافی می‌گوید: بر آن عارض پاکیزه چو سیم و [بر] آن دو زلفین سیاه تو [و] بر آن شکل دو جیم آفرین باد!

۳۰) بینی آن قامت چون سرو خرامان در خواب

که کند خرمن گل دست طبیعت بر سیم

(بیهقی، ۲۵۳۶: ۴۹۰)

در تصحیح دوم، مصراع اول به صورت «بینی آن قامت چون سرو ستان اندر خواب» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۳۷۰). در لغت‌نامه به نقل از فرهنگ‌های مختلف، معانی زیر برای «ستان» آمده است: «بر پشت خوابیده، بر قفا خفته» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل ستان). با جست‌وجو در درج چهار - که حاوی متن کامل ۲۳۶ اثر نظم و نثر ادبی از ۱۴۳ شاعر و نویسنده پارسی‌گوی و بیش از یک میلیون و دویست هزار بیت شعر است - نسبت دادن این صفت به سرو در آثار هیچ شاعر یا نویسنده‌ای دیده نشد؛ ولی ترکیب «سرو خرامان» در دیوان شاعران بزرگی مثل «ادیب‌الممالک فراهانی، امیر خسرو، بیدل، سعدی، سوزنی، سلمان ساوجی، صائب، عارف قزوینی، عبید زاکانی، عطار، قانی، قاسم انوار، هلالی جغتایی و...» دیده می‌شود (رک. درج ۴: ذیل سرو خرامان). نکته دیگر آنکه فیاض در حاشیه نوشته است: «سرو خرامان در خواب، کذا در B. KMA: سرو و شان اندر خواب. بقیه: سردوشان در خواب (۴)» (بیهقی، ۲۵۳۶: ۴۹۰). پسوند «وش» برای بیان مشابهت به کار می‌رود؛ مثل مهوش، تلخوش و سرووش. یاحقی و سیدی نیز در حاشیه راده یک نوشته‌اند: «ستان اندر» تصحیح قیاسی است «به قرینه نسخه‌ها که هست: QBLXW: سرو و شان اندر، ASMJ و فیاض: سرو خرامان در، بقیه: سرو و شان در، و سردوشان در» (همان، ۱۳۹۴: ۳۷۰). بنابراین علاوه بر چاپ ادیب و فیاض، ضبط چهار نسخه KMSJ «سرو خرامان» است. همچنین نسخه‌های QBLXW «سرو و شان اندر» ضبط کرده‌اند. ضبط بقیه نسخه‌ها نیز «سرو و شان در» یا «سردوشان در» است که صورت اخیر می‌تواند ناشی از تصرف کاتبان در همان «سرو و شان در» باشد؛ بنابراین نیازی به تصحیح قیاسی نیست و یکی از دو صورت: «سرو خرامان در خواب» یا «سرو و شان اندر خواب» شایسته مقصود است.

۳۱) مبر از من خرد، آن بس نبود کز پی تو بسته و کشته زلف تو بود مرد حکیم؟

(بیهقی، ۲۵۳۶: ۴۹۰)

در تصحیح دوم، مصراع اول به‌صورت «می‌رمم از خرد، آن بس نبود کز پی او» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۳۷۰) که چون معنی روشنی ندارد، معنی بیت در تعلیقات ارائه نشده است. معنی بیت براساس تصحیح اول چنین است: «خرد را از من زایل نکن، همین که خرد مرد حکیم را زایل کنی، بست است (دست از عقل ناچیز من بردار!)».

(۳۲) ننماید به جهان هیچ هنر تا نکند در دل خویش بر آن، هم ت مردان تقدیم
(همان، ۲۵۳۶: ۴۹۱)

فیاض برای این بیت هیچ نسخه‌بدلی ارائه نداده؛ بنابراین به نظر می‌رسد همه نسخه‌های خطی او تأییدکننده ضبط بالا بوده است. در تصحیح دوم، مصراع دوم فقط به تبعیت از نسخه W به‌صورت «در دل خویش پرآزم به مردان تقدیم» تصحیح قیاسی شده است (همان، ۱۳۹۴: ۳۷۱). از آنجا که معنی دو مصراع به هم وابسته است، با این گزارش، بیت معنی روشنی ندارد.

(۳۳) بی ازان کامد ازو هیچ خطا از کم و بیش
سیزده سال کشید او ستم دهر ذمیم
(همان، ۲۵۳۶: ۴۹۱)

در تصحیح دوم، به‌جای «کامد» در مصراع اول، «کاید» آمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۳۷۱). فعل «آید» به آینده برمی‌گردد؛ درحالی‌که سلطان ابراهیم قبل از نشستن بر تخت پادشاهی سیزده سال در زندان بوده است؛ بنابراین تصحیح اول درست است. ماضی‌بودن زمان فعل «کشید» در مصراع دوم نیز مهر تأیید دیگری بر درستی ضبط «آمد» است؛ چون نهاد هر دو فعل یکی است و هر دو فعل نیز قبل از به قدرت رسیدن فاعل واقع شده‌اند.

(۳۴) قدرتی بنمای از اول و پس حلم گ زین
حلم کز قدرت نب ود، نب ود مرد حلیم
(همان، ۲۵۳۶: ۴۹۲)

در تصحیح دوم، مصراع اول به این صورت گزارش شده است: «قدرتی خود بنما از دل و پس حلم گزین» (همان، ۱۳۹۴: ۳۷۲). با توجه به این گزارش، عبارت «قدرت از دل نمودن» معنای روشنی ندارد. پادشاه هر قدر هم در دل خویش احساس قدرت کند تا این قدرت نمود و بروز ظاهری نیابد، دشمنانش از او واهمه‌ای ندارند. علاوه‌بر این، براساس تصحیح اول، ترتیب زمانی رخدادها را با واژه‌های «اول» و «پس» به‌درستی می‌بینیم: «قدرتی بنمای از اول و پس حلم گزین».

(۳۵) دشمنت خسته و بشکسته و پاپسته به بند
گشته دلخسته، وزان خسته‌دلی گشته سقیم
(همان، ۲۵۳۶: ۴۹۳)

فیاض برای این بیت هیچ نسخه‌بدلی ارائه نداده است؛ بنابراین به نظر می‌رسد همه نسخه‌های خطی او تأییدکننده ضبط بالا بوده است. در تصحیح دوم، مصراع دوم به‌صورت «گشته دلخسته وزان خسته، روان گشته ستیم» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۳۷۴). یاحقی - سیدی در حاشیه راده دو نوشته‌اند: «LBA و فیاض: سقیم

که تکرار قافیه است و غلط است» (همان). علمای بلاغت تکرار قافیه را عیب شمرده‌اند؛ ولی این بدان معنی نیست که همه شاعران آن را رعایت کرده باشند؛ زیرا در همین قصیده و براساس تصحیح یاحقی - سیدی در قافیه ابیات ۳، ۷ و ۳۱ واژه «سیم» تکرار شده است؛ در قصیده ماقبل آن نیز که سی و شش بیت دارد، واژه «سیم» قافیه ابیات ۲۷ و ۳۱ را تشکیل می‌دهد؛ بنابراین، استدلال آنان برای ترجیح ستم بر سقیم ضعیف است. پس به نظر می‌رسد ضبط فیاض بهتر است.

یکی از کارگزاران نالایق و ستمگر مسعود غزنوی در خراسان، سوری بن معتز، والی خراسان بود که به گواهی تاریخ بیهقی، خراسان به سبب ظلم و ستم او از دست غزنویان خارج شد. ابوالمظفر جمحی، صاحب برید خراسان به آخر روزگار سوری، این ابیات را در هجای سوری خطاب به امیر مسعود سروده است:

(۳۶) امیرا به سوی خراسان نگر که سوری همی بند و ساز آورد
اگر دست شومش بماند دراز به پیش تو کاری دراز آورد
هر آن کار کان را به سوری دهی چو چوپان بد داغ باز آورد
(همان، ۲۵۳۶: ۵۳۳)

در تصحیح دوم، در مصراع دوم بیت سوم به جای «داغ»، «دوغ» گزارش شده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۴۰۷). فیاض در حاشیه راده چهار نوشته است: «داغ. تصحیح قیاسی از روی تاریخ بیهقی، به جای: دوغ» (همان، ۲۵۳۶: ۵۳۳).

اولا براساس مقدمه محمد قزوینی بر کتاب تاریخ بیهقی، مؤلف این اثر، یعنی ابوالحسن علی بن زید معروف به ابن فندق، «تاریخ بیهقی را به تصریح خود در سنه پانصد و شصت و سه» نوشته (بیهقی، ۱۳۶۱: یج) و تصحیح تاریخ بیهقی نیز براساس نسخه‌ای صورت گرفته که «در موزه بریتانیه در لندن موجود است و این نسخه در سال هشتصد و سی و پنج استنساخ شده است» (همان: یو)، یعنی فاصله زمانی نسخه اساس با متن خود مؤلف ۲۷۲ سال است؛ بنابراین ضبط اشعار «الشیخ ابوالمظفر عبدالجبار بن الحسن الجمحی البیهقی» که «او را اهاجی بسیار است تازی و پارسی در حق عمید خراسان سوری بن المعتز» (همان: ۱۷۸-۱۷۹) در کتاب تاریخ بیهقی، از همه نسخ استنادشده فیاض و یاحقی - سیدی، قدیمی‌تر و به اصل نزدیک‌تر است.

ثانیا امروزه نیز در میان مناطق کردنشین رسم است که اگر چوپان گله‌ای ادعا کند حیوانی از گله مرده یا گرگ آن را دریده، موظف است برای اثبات سخن خود نشانه‌ای از لاشه حیوان مذکور را - که در اصطلاح به آن قولاخ (qulax) می‌گویند - به صاحب دام گمشده تسلیم نماید. در فرهنگ کردی - فارسی، واژه قولاخ اینگونه معنی شده است: «مدارک دام گمشده که از چوپان خواهند» (شرفکندی، ۱۳۷۶: ۵۶۷). داغ در این بیت مجازا در معنی «مدرک» به کار رفته است. گفتنی است گوش حیوان را، شاید به دلیل تلخی، هیچ درنده‌ای نمی‌خورد. شاید به همین دلیل دامداران داغ یا نشانه خود را بر گوش حیوان می‌نهادند و این مسئله موجب شناسایی حیوان و در نتیجه کمکی برای اثبات مالکیت مالک آن به شمار می‌رفت؛ اما درباره اسب، این داغ را بر کفل او می‌نهادند و قصیده داغگاه فرخی سیستانی از وجود این رسم در زمان بیهقی نشان دارد.

در تصحیح دوم، مصححان از ضبط نسخه‌ها پیروی کرده‌اند و استحسان فیاض را که از روی تاریخ بیهقی تصحیح قیاسی کرده است، نادیده گرفته و در تعلیقات خود نوشته‌اند: «ظاهرا مراد این است که چوپان بد، پشم و

شیر و کره گوسفندان را برای خود برمی‌دارد و دوغ را برای صاحب آن می‌آورد» (بیهقی، ۱۳۹۴: ۱۱۳۴). به نظر می‌رسد این توضیح مصححان بیانگر ناآشنایی آنان با بدیهیات زندگی دامپروران است. دامپروران در فصل‌های گرم سال دام‌های خود را برای پرورش بهتر در آب و هوای ییلاقی، در اختیار چوپانان می‌گذارند؛ ولی زنان یا دختران دامپروران هر روز، یک یا دو بار به کوهستان می‌روند و شیر دام‌های شیرده را می‌دوشند؛ علاوه بر این، سایر دام‌ها را نیز رصد می‌کنند؛ بنابراین چوپان نمی‌تواند شیر، کره و حتی پشم گوسفند را برای خود بردارد. دومین بیتی که در مقاله «نقد و بررسی تصحیح جدید تاریخ بیهقی» بدان توجه شده، این بیت است. نویسندگان مقاله یادشده نوشته‌اند: «در کتاب المرشد فی الحساب، درباره شیوه حسابرسی از گله گوسفندان پادشاه آمده است که رمه‌دار باید هنگام حسابرسی گله، بخش «داغ» نهاده از پوست گوسفندانی را که سقط شده‌اند، به مستوفیان ارائه کند: «... و هر سقط که خواهد بود، اگر مسلوخ توان خورد به مطبخ فرستند و اگر بدل توان کرد بدل کند و «داغ» و «دروشم» [ظ: دروش] نگاه دارد تا به وقت حساب عرض دهد و اعتماد بر قول و رفع او باشد. و مستوفی باید که داغ و دروشم ببیند، ساقط براند» (به نقل از صفوی آق‌قلعه، ۱۳۸۹: ۱۴-۱۵). در اینجا منظور از «داغ» و «دروشم» نشان گله پادشاه است که بر فلزی نقش کرده و پس از تفته‌کردن بر پوست حیوان می‌نهادند... معنای مصرع دوم این است که چوپان بد از گوسفندان به‌خوبی نگهداری نمی‌کند و «داغ» را که نشانه سقط شدن حیوان است، بازمی‌آورد» (آدینه‌کلات و ساکت، ۱۳۹۰: ۱۵۵).

بیهقی به مناسبت سخن از ماجرای کشته شدن هارون، پسر خوارزمشاه - که از او با عنوان «کافر نعمت» یاد می‌کند - بیتی از معروفی بلخی می‌آورد:

(۳۷) کافر نعمت به‌سان کافر دین است جهد کن و سعی کن به کشتن کافر
(بیهقی، ۲۵۳۶: ۶۰۷)

در تصحیح دوم، مصراع دوم به‌صورت «جهد کن و سعی و کافر نعمت کش» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۴۶۴). موسیقی بیرونی هر دو طبع یکسان است؛ ولی از نظر موسیقی درونی، تصحیح اول بهتر است؛ زیرا علاوه بر تکرار بیشتر واج «ک»، واژه‌آرایی (کن) و تصدیق (کافر) نیز دارد. سلطان مسعود غزنوی در جشن مهرگان سال ۴۳۰ هجری بر مسعود رازی، یکی از شاعران دربار خود، خشم می‌گیرد و او را به هندوستان تبعید می‌کند؛ فقط به دلیل سرودن قصیده‌ای که در آن عملکرد سلطان را در رویارویی با ترکمانان سلجوقی نقد کرده است. بیهقی دو بیت از قصیده مسعود رازی را نقل کرده است.^۳

(۳۸) مخالفان تو موران بدند و مار شدند برآر زود ز موران مارگشته، دمار
(۳۹) مده زما نشان زین بیش و روزگار مبر که اژدها شود، ار روزگار یابد مار
(همان، ۱۳۸۳: ۵۵۸)

در تصحیح دوم، حرف ربط «و» در مصراع اول هر دو بیت حذف شده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۶۰۹) و حرکت و روانی را از بیت گرفته است. همچنین به سبب نبودن فن نقطه‌گذاری در قدیم «در نوشته‌های کهن فارسی معمولاً جملات را به وسیله واو عطف پشت سر هم می‌آوردند» (شمیسا، ۱۳۷۷: ۱۶۸). به دلایل یادشده وجود «و» در مصراع اول هر دو بیت، بسیار بهتر از حذف آن است.

بیهقی در میانه مجلد نهم، به مناسبت سخن از مرگ استادش، بونصر مشکان، فصلی آورده که در آن ابیاتی عربی از مظفر قاینی، بوالعباس ضبی و بونواس نقل کرده است. او سپس دوازده بیت فارسی از رودکی آورده است. در این دو تصحیح اختلافاتی در گزارش شعر رودکی دیده می‌شود که به ترتیب ابیات به بررسی اختلافات خواهیم پرداخت.

(۴۰) هموار کرد خواهی گیتی را؟ گیتی است، کی پذیرد همواری؟

(همان، ۱۳۸۳: ۵۶۳)

در تصحیح دوم، مصراع اول به صورت «همواره کرده خواهی گیتی را؟» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۶۱۶). تصحیح اول موافق دیوان رودکی است (رک. نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۱۱؛ رودکی، ۱۳۹۳: ۵۸). همچنین از روی نسخه بدل‌های تصحیح دوم پی می‌بریم دوازده نسخه مؤید تصحیح فیاض است و هشت نسخه با آن اختلافات جزئی دارد؛ ولی ضبط یاحقی - سیدی فقط در سه نسخه از نسخ استفاده شده این تصحیح دیده می‌شود (رک. بیهقی، ۱۳۹۴: ۶۱۶).

(۴۱) اندر بلای سخت پدید آید فضل و بزرگواری و سالاری

(همان، ۱۳۸۳: ۵۶۳)

در تصحیح دوم، در مصراع دوم به جای «و» بین «فضل و بزرگواری»، کسره اضافه آمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۶۱۷). به نظر می‌رسد ضبط فیاض از نظر موسیقی معنوی بیت، مناسب‌تر است و با دیوان رودکی نیز موافق است (رک. نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۱۱؛ رودکی، ۱۳۹۳: ۵۹).

چهارمین و آخرین قصیده‌ای که از ابوحنیفه اسکافی در تاریخ بیهقی نقل شده است، هفتاد و سه بیت دارد. این قصیده، همچون قصیده اول اسکافی، به سفارش خود بیهقی سروده شده است. در ضبط ابیات این قصیده نیز میان دو تصحیح، اختلافاتی وجود دارد که به بررسی آن خواهیم پرداخت.

(۴۲) مرد هنرپیشه خود نباشد ساکن کز پی کاری شده است گردون، گردان

(همان، ۲۵۳۶: ۸۵۶)

در تصحیح دوم، مصراع اول به صورت «مرد هنرپیشه‌خوی ناید ساکن» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۶۶۷). حواشی این تصحیح نشان می‌دهد «خوی» در دو نسخه MB آمده است؛ اما ترکیب «هنرپیشه‌خوی» در فرهنگ‌ها مضبوط نیست؛ در دیوان شاعران هم نیامده (رک. درج ۴)؛ درحالی‌که «خود» ضمیر مشترکی است که برای تأکید آمده است؛ بنابراین به نظر می‌رسد تصحیح اول درست‌تر است.

(۴۳) مأمون، آن کز ملوک دولت اسلام هرگز چون او ندید تازی و دهقان

جبه‌یی از خز بداشت بر تن چندانک سوده و فرسوده گشت بر وی و خلقان

(همان، ۲۵۳۶: ۸۵۶-۸۵۷)

در تصحیح دوم، بیت دوم به صورت زیر گزارش شده است:

جبه‌یی از خز بداشت بر تن چندانک سرو فرسوده گشت بر وی خلقان

(همان، ۱۳۹۴: ۶۶۷)

همانطور که مشاهده می‌شود، این دو تصحیح فقط در گزارش مصراع دوم بیت دوم اختلاف دارند. یاحقی و سیدی در تعلیقات، معنی این بیت را چنین به دست داده‌اند: «جبه سبزرنگی از خز آنقدر بر تن کرده بود که بر

قامت وی مثل سرو فروساییده و کهنه‌ای شده بود» (همان: ۱۲۳۱). ترکیب «سرو فروساییده و کهنه» و تشبیه جبه به آن، بعید و دور از ذهن است، درحالی که مطابق تصحیح اول معنی کاملاً واضح است.

(۴۴) شاه چو بر خز و بز نشیند و خسبد بر تن او بس گران نماید خفتان

(همان، ۲۵۳۶: ۸۵۷)

در تصحیح دوم، «خسبد» به «خفتد» تصحیح قیاسی شده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۶۶۸). مصححان در تعلیقات خود بر این بیت نوشته‌اند: «استحسان و تصحیح قیاسی ماست با توجه به ضبط‌ها و نسخه‌های کهن ما که «خفت» است. «خفتد» مضارع ماده خفتیدن که با خسبیدن یکی است. تجانس لفظی این کلمه با «خفتان» آخر مصرع دوم بر کسی پوشیده نیست» (همان: ۱۲۳۱). اگر به حواشی راده یک بنگریم، پی می‌بریم که از بیست و چهار نسخه در دسترس مصححان، فقط در چاپ نفیسی «خفتد» آمده است. در سه نسخه WNB نیز «خفت» ضبط شده است (نسخه N سوگلی فیاض بوده و نسخه B نیز در دسترس او بوده است؛ ولی او در این بیت، آنها را ملاک تصحیح قرار نداده است)؛ بنابراین بیست نسخه دیگر، این گزارش را تأیید نمی‌کند؛ ازاین‌رو به نظر می‌رسد تصحیح قیاسی صورت گرفته لزومی ندارد و همان «خسبد» بهتر و زیباتر است. البته بررسی ضبط نسخه‌بدل‌های حواشی فیاض نشان می‌دهد که نسخه‌بدل M (شاه جوان چو نبید نوشد و خسبد) حتی از ضبط او بهتر است (رک. همان، ۲۵۳۶: ۸۵۷).

(۴۵) کار چو پیش آیدش به میدان ناگه خواری بیند ز خواری کرده ایوان

(همان: ۸۵۷)

در تصحیح دوم، مصراع اول به صورت «کار چو پیش آیدش، بود که به میدان» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۶۶۸). «بود که» در تصحیح دوم القاکننده معنی شک و تردید است، درحالی که ضبط فیاض قطعیت وقوع امر را می‌رساند و با توجه به بیت قبلی، مناسب‌تر است.

(۴۶) شاه هنرپیشه، میر میران، مسعود بسته سعادت همیشه با وی پیمان

(همان، ۲۵۳۶: ۸۵۸)

در تصحیح دوم، «میر میران» به «میر میدان» بدل شده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۶۶۹). چون فیاض به درستی معنی بیت با ضبط «میر میران» باور داشته، حدود بیست و پنج سال (فاصله میان تصحیح مشترک غنی - فیاض و تصحیح فیاض) انتظار کشیده است تا به نسخه‌ای دسترسی یابد که به جای میر میدان، میر میران ضبط کرده باشد. او در حاشیه راده یک می‌نویسد: «میر میران، کذا در GM (در چاپ پیش حدس این را زده بودیم). B: شیر میدان، بقیه: میر میدان» (همان، ۲۵۳۶: ۸۵۸). «میر میران»، یعنی «امیر امیران، امیرالامراء، فرمانروای فرمانروایان»؛ بنابراین میر میران یگانه روزگار است و سلطان مسعود نیز در قلمرو خود یگانه زمان بود؛ درحالی که هر امیری می‌تواند لقب «میر میدان» داشته باشد.

(۴۷) ای به تو آراسته همیشه زمانه راست بدانسان که باغ در مه نیسان

(همان)

در تصحیح دوم، به جای «راست» در مصراع دوم، «دشت» ضبط شده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۶۶۹). اغراق و زیبایی تصحیح اول بیشتر است؛ زیرا با گزارش یاحقی - سیدی، مصراع دوم مفهومی کاملاً مجزا از مصراع اول

می‌یابد؛ ولی با ضبط فیاض، مصراع دوم وابسته مصراع اول و معنی غنی‌تر می‌شود. یاحقی - سیدی در حاشیه راده چهارم، بیت یادشده را به گونه‌ای معنی کرده‌اند که نشان می‌دهد معنی مصراع دوم برای خود آنها نیز نامفهوم است: «ظاهراً یعنی همانطور که زمانه همیشه به وجود تو آراسته است، دشت هم در مه نیسان به باغ آراسته است، یا برعکس همانطور که دشت در مه نیسان به وجود باغ آراسته است، زمانه همیشه به وجود تو آراسته است» (همان). همین حاشیه نشان می‌دهد در هشت نسخه RPMJGLBA «راست» ضبط شده است. ذکر نکردن هیچ نسخه‌بدلی برای این بیت ازسوی فیاض نیز بیانگر آن است که ضبط همه نسخه‌های او بدین صورت بوده است.

(۴۸) دست قوی داری و زبان سخنگوی زین دو یکی داشت یار، موسی عمران

(همان، ۲۵۳۶: ۸۵۸)

در تصحیح دوم، به جای «یار» در مصراع دوم، «باز» آمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۶۶۹). وقتی حضرت موسی به پیامبری مبعوث شد، «دست قوی» (ید بیضا) را به عنوان یار و دلیلی بر اثبات نبوت خود داشت؛ ولی «زبان سخنگو» (فصیح) نداشت. به همین خاطر از خدا می‌خواهد گره از زبانش بردارد؛ یعنی آن را فصیح کند و برادرش، هارون را که فصیح‌تر بود، یار او گرداند (رک. طه: ۲۷-۳۰)؛ بنابراین تصحیح اول درست است.

(۴۹) کار ز سر گیر و اسب و تیغ دگر ساز خاصه که پیدا شد از بهار، زمستان

(همان، ۲۵۳۶: ۸۵۹)

در تصحیح دوم، به جای فعل «ساز» در مصراع اول، «سان» آمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۶۷۰). با توجه به فعل امر «گیر» در مصراع اول، فعل امر «ساز» از «سان» درست‌تر است؛ زیرا شاعر، امیر مسعود را ترغیب می‌کند با وجود شکست از ترکمانان سلجوقی و از دست دادن آلت و عدت جنگ، کار جنگ را از نو شروع کند و اسب و شمشیر دیگر به کار آورد.

(۵۰) دل چو کنی راست با سپاه و رعیت آیدت از یک رهی، دو رستم دستان

زانکه تو یی سید ملوک زمانه زانکه تو را برگزید از همه، یزدان

(همان، ۲۵۳۶: ۸۵۹)

در تصحیح دوم، به جای «زانکه» در مصراع اول، «وانکه» آمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۶۷۰). به سبب آنکه این بیت دنباله بیت قبلی است، «زانکه» بهتر است. «از» در این ترکیب «از سبب» است و دلیل را بیان می‌کند؛ زیرا این دو بیت موقوف‌المعانی است. تکرار «زانکه» در آغاز مصراع دوم بیت دوم، مؤید درستی چاپ فیاض است.

(۵۱) گر گنهی کرد چاکریت نه از قصد کردش گیتی به نان و جامه گروگان

(همان، ۲۵۳۶: ۸۶۱)

در تصحیح دوم، به جای «گیتی» در مصراع دوم، «آنکه» آمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۶۷۲). با این گزارش، فاعل فعل «کرد» در مصراع دوم نامشخص است؛ ولی در تصحیح اول، «گیتی» فاعل است؛ بنابراین طبع فیاض بهتر است. همچنین با بررسی حاشیه راده سه در تصحیح دوم می‌فهمیم که علاوه بر فیاض و چاپ ادیب، حداقل پنج نسخه دیگر نیز این ضبط را دارند (رک. همان).

عنصری درباره جنگ سلطان محمود با باغیان خوارزم (قاتلان خوارزمشاه) قصیده‌ای دارد که بیهقی دو بیت زیر را از آن نقل کرده است:

(۵۲) چنین بماند شمشیر خسروان آثار چنین کنند بزرگان چو کرد باید کار

(۵۳) به تیغ شاه نگر، نامه گذشته مخوان که راست‌گوی‌تر از نامه تیغ او بسیار

(همان، ۲۵۳۶: ۹۲۴)

در تصحیح دوم، به جای «چو» در مصراع دوم، «که» آورده‌اند (رک. همان، ۱۳۹۴: ۷۳۰)؛ درحالی‌که ضبط دیوان عنصری با تصحیح اول موافق است (رک. عنصری بلخی، ۱۳۶۳: ۷۳) و همین ضبط نیز درست‌تر است. همچنین در تصحیح دوم، به جای «مخوان» در مصراع سوم، «بخوان» گزارش شده است (رک. بیهقی، ۱۳۹۴: ۷۳۰). ابی تمام (۱۹۲-۲۳۱ ق) می‌گوید: «السيف أصدق أنباء من الكتب» (ابی تمام، بی تا: ۷)؛ یعنی شمشیر از نظر خبر دادن از کتاب‌ها راست‌گوتر است. عنصری با تأثیرپذیری از ابی تمام، به مخاطبان شعر خود می‌گوید: به شمشیر سلطان محمود بنگرید و از خواندن متون پیشینیان دست بردارید؛ زیرا شمشیر او از کتاب راست‌گوتر است. دیوان عنصری هم موافق تصحیح فیاض است (رک. عنصری بلخی، ۱۳۶۳: ۷۳). چون شمشیر محمود از کتاب راست‌گوتر است، توصیه شاعر به خواندن کتاب گذشتگان (مطابق تصحیح دوم)، منطقی نمی‌نماید؛ بنابراین تصحیح اول درست است.

۲-۳ برتری چاپ یاحقی - سیدی در ضبط ابیات

به مصداق «عیب می جمله بگفتی، هنرش نیز بگوی»، باید گفت گزارش همه ابیات در تصحیح دوم نادرست نیست و در چهارده بیت با توجه به دلایل ارائه‌شده، به نظر می‌رسد ضبط یاحقی - سیدی بر ضبط فیاض ترجیح دارد.

بیهقی در بیان بی‌ثباتی دنیا، بیت زیر را از رودکی نقل کرده است:

(۱) بود از نعمت آنچه پوشیدند و آنچه دادند و آن کجا خوردند

(بیهقی، ۲۵۳۶: ۳۱۰)

مصراع دوم در تصحیح دوم به صورت «و آنچه دادند و آنچه را خوردند» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۲۳۶) که با دیوان رودکی موافق است (رک. نفیسی، ۱۳۴۱: ۴۹۸؛ رودکی، ۱۳۹۳: ۱۴). به نظر می‌رسد تصحیح دوم موسیقایی‌تر باشد. این غنای موسیقی با سه بار تکرار واژه «آنچه» در کل بیت حاصل شده است.

(۲) خدایگانا، برهان حق به دست تو بود اگر چه باطل یک چند چیره شد نهمار

(بیهقی، ۲۵۳۶: ۳۶۵)

فیاض در حاشیه راده نه در توضیح «نهمار» نوشته است: «به معنی بزرگ و شگفت، و شاید به معنی بزرگا و شگفتا نیز باشد» (همان). این عبارت به وضوح گویای شک و تردید فیاض در معنی این واژه و کل بیت است. در تصحیح دوم، این واژه به صورت «نه همار» ضبط شده است، به معنی «نه همواره» (رک. همان، ۱۳۹۴: ۲۷۷)؛ چون منظور از «باطل»، امیر محمد است و مصراع دوم بیانگر حکومت کوتاه مدت اوست؛ با این ضبط معنی بیت به درستی روشن است. با توجه به حاشیه راده دو ضبط همه نسخه‌های در دسترس آنها «نهمار» بوده است (همان)؛ ولی خطیب‌رهبر در حواشی خود حدس زده است که نهمار «مربک از نه نفی و همار به معنی همواره» باشد (همان، ۱۳۷۸: ۵۴۵)؛ یاحقی و سیدی در مقدمه تأکید کرده‌اند: «در شرح موارد مبهم و دشواری‌های کتاب همه»

کارهایی که پیش از ما صورت گرفته، اعم از کتاب‌ها و مقالات و یا توضیحات شارحان پیشین از ادیب پیشاوری و محمدعلی جواهری گرفته تا سعید نفیسی و فیاض و خطیبرهبر و مقاله‌های یادنامه بیهقی و پژوهش‌های اندک و بسیار بعدی‌ها همه را دم دست داشتیم که عندالضرورة به آنها ارجاع داده‌ایم» (همان، ۱۳۹۴: صد و چهل و شش)؛ اما گویا ارجاع تصحیح قیاسی خود را به حدس خطیبرهبر، ضروری ندانسته‌اند.

(۳) نیاید آن نفع از ماه کاید از خورشید اگرچه منفعت ماه نیز بی مقدار
(همان، ۲۵۳۶: ۳۶۶)

در تصحیح دوم براساس سه نسخه به جای «نیز»، «نیست» ضبط و معنی رساتر شده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۲۷۷). البته فیاض در حاشیه راده یک نوشته است: «نیز، شاید: نیست» (همان، ۲۵۳۶: ۳۶۶). خطیبرهبر هم به نقل از حواشی فیاض، «نیست» را صحیح دانسته است (رک. همان، ۱۳۷۸: ۵۴۵)؛ ولی یاحقی و سیدی ظاهراً اشاره به این موارد را نیز فراموش کرده‌اند؛ اگرچه در مقدمه تأکید داشته‌اند که «در تمام مراحل کار تقدم فضل و فضل تقدم او را پیش چشم داشتیم... در زیرنویس صفحات همه‌جا استحسان‌ها و اجتهادهای فیاض را با برجستگی خاصی مطرح کردیم تا آنجا که کمتر صفحه یا دست‌کم برگی است که از اشاره‌ای، نقلی، نکته‌ای و استحسانی مربوط به فیاض خالی باشد» (همان، ۱۳۹۴: صد و چهل و چهار - صد و چهل و پنج).

(۴) وزان نیارد بپسود هرکسی رزمش که پوست مار بپاید فگند، چون سر مار
(همان)

در تصحیح دوم، به جای «رزمش» در مصراع اول، «زرهش» آمده و در حاشیه راده چهار نوشته‌اند که «تصحیح قیاسی» است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۲۷۸). به نظر می‌رسد یاحقی و سیدی فراموش کرده‌اند به نظر فیاض ارجاع دهند. فیاض در حاشیه راده پنج نوشته است: «به احتمال قوی: زرهش» (همان، ۲۵۳۶: ۳۶۷). نکته دیگر آنکه پسودن برای زره به کار می‌رود، نه رزم؛ نکته آخر آنکه در تصحیح دوم، مصراع دوم به صورت «که پوست مار، بپاید فگنده‌سر، چون مار» (همان، ۱۳۹۴: ۲۷۸) ضبط شده است. به نظر می‌رسد فعل «بپاید» صورت تصحیف‌شده «بپاید» در معنی مانستن و شباهت‌داشتن است. یکی از معانی آمدن «نمودن، درک‌شدن، احساس‌گردیدن، مصورشدن» است (رک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل آمدن). مار ضحاکي نیز «کنایه از زنجیر است که بر پای مجرمان نهند» (همان: ذیل مار ضحاک)؛ بنابراین تشبیه زره به مار سابقه دارد و به احتمال بسیار صورت درست مصراع چنین است: «که پوست مار بپاید، فگنده‌سر، چون مار». اگر «فگنده‌سر» را قید حالت بدانیم، معنی مصراع چنین خواهد بود: پوست مار درحالی‌که سرش افکنده باشد (سرش از دور قابل مشاهده نباشد)، به خود مار شباهت دارد. معنی‌ای که یاحقی و سیدی نیز برای بیت به دست داده‌اند، به استثنای جمله آخرش، تأییدکننده این مدعاست: «از آن جهت هیچ‌کس جرأت نمی‌کند به زرهش دست بزند که پوست مار هم مانند خود مار خوف‌انگیز است، مگر اینکه بی‌سر باشد» (بیهقی، ۱۳۹۴: ۱۰۵۸)؛ بنابراین تصحیح دوم بهتر است.

(۵) بگو؛ که لفظی این هست لؤلؤی خوشاب

بگو؛ که معنی این هست صورت فرخار
(همان، ۲۵۳۶: ۳۷۱)

در تصحیح دوم فقط براساس دو نسخه XU به جای، «لفظی این» در مصراع اول، «لفظی ازین» آمده که معنی

آن روان‌تر است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۲۷۷). به نظر می‌رسد فیاض برای مراعات آرایه موازنه در میان دو مصراع ضبط «لفظی این» را برگزیده است؛ اما کاربرد آن مسبوق به سابقه نیست.

۶) عن‌دلیب هنر به باغ آمد و آمد از بوستان فخر، نسیم
(همان، ۲۵۳۶: ۴۸۷)

در تصحیح دوم، واژه «باغ» به «بانگ» تبدیل شده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۳۶۷). به نظر می‌رسد تصحیح دوم بهتر باشد. شاعر می‌گوید: «هنر مانند بلبل به بانگ و نوا و آواز آمد و فخر مانند باغ و بوستان، نسیم (بوی خوش) به اطراف منتشر کرد». طبع فیاض هم بامعناست: هنر مانند بلبل به باغ آمد.

۷) ز آسمان هنر در آمد جم باز شد لوک و لنگ، دیو رجیم
(همان، ۲۵۳۶: ۴۸۷)

در تصحیح دوم به جای «جم»، «رجم» آمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۳۶۷). به نظر می‌رسد این ضبط مناسب‌تر باشد؛ زیرا با این ضبط، ترتیب اجزای جمله چنین است: «رجم از آسمان هنر در آمد، باز دیو رجیم، لوک و لنگ شد». این بیت به آیاتی از قرآن کریم (صافات: ۶-۱۰) تلمیح دارد که به رانده شدن شیاطین از آسمان با شهاب‌های ثاقب اشاره دارد. میان واژه‌های «آسمان، رجم و دیو رجیم» آرایه مراعات‌النظیر برقرار است.

۸) بشنو از هر که بود پند و بدان باز مشو که چو من بنده بود ابله و با قلب سلیم
(بیهقی، ۲۵۳۶: ۴۹۲)

در تصحیح دوم، مصراع اول به صورت «بشنو از هر که بود پند و بدان یار مشو» ضبط شده است (همان، ۱۳۹۴: ۳۷۲) که با توجه به مصراع دوم، از گزارش فیاض مناسب‌تر می‌نماید.

۹) تا بگویند که سلطان شهید از هم ت بود از هر چه ملک بود به نیکویی خیم
(همان، ۲۵۳۶: ۴۹۳)

فیاض در حاشیه راده چهار نوشته است: «معنی بیت روشن نیست. شاید: بود از هر چه ملک بود به نیکوتر خیم. یا برتر از هر چه ملک بود به نیکویی خیم» (همان). در تصحیح دوم در مصراع دوم به تصحیح قیاسی، به جای «بود» دوم، «به» به معنی «بهتر» آمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۳۷۳). این تصحیح قیاسی همان حدس فیاض است (برتر از هر چه ملک بود)، ولی به این استحسان فیاض، نه در حواشی نه در تعلیقات اشاره‌ای نشده است! بیهقی در پایان مجلد هفتم از تاریخ خود، نه بیت از اشعار دقیقی را نقل کرده است که گزارش بیت زیر در تصحیح اول و دوم اختلاف دارد.

۱۰) که ملکت شکاری است کو را نگیرد عقاب پرنده و شیر ژیانی
(بیهقی، ۲۵۳۶: ۴۹۶)

در تصحیح دوم، مصراع دوم به صورت «عقاب پرنده، نه شیر ژیانی» گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۳۷۷). حرف «نه» از حروف ربط ساده است (رک. انوری و احمدی گیوی، ۱۳۷۴: ۲۴۷) که در ساختاری مثل این مصراع، برای تسویه به کار می‌رود؛ یعنی در این حالت، مصراع به صورت «نه عقاب پرنده، نه شیر ژیانی» درست است. به نظر می‌رسد در تصحیح دوم، نخستین «نه» که باید در آغاز مصراع بیاید، به سبب ضرورت وزنی، به قرینه لفظی حذف شده است؛ دیوان دقیقی نیز با این تصحیح موافق است (رک. دقیقی طوسی، ۱۳۷۳: ۱۰۷)؛ بنابراین تصحیح دوم

بهتر است.

(۱۱) گویی گماشته است **بلای** او بر هر که تو بر او دل بگماری
(بیهقی، ۱۳۸۳: ۵۶۳)

با توجه به بیت قبل از این، مرجع ضمیر «او» در مصراع اول «گردون» است. در تصحیح دوم، مصراع اول به صورت «گویی گماشته است **بلایی** او» ضبط شده است (همان، ۱۳۹۴: ۶۱۶) که درست‌تر به نظر می‌رسد؛ زیرا در این صورت، نهاد این مصراع، گردون است و بیت بیانگر تأثیر مستقیم «آسمان» در سرنوشت انسان‌هاست و با بیت پیشین تناسب بیشتری دارد. همچنین با دیوان رودکی موافق است (رک. نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۱۱؛ رودکی، ۱۳۹۳: ۵۸)؛ ولی براساس گزارش فیاض، «بلای او» نهاد جمله واقع می‌شود.

(۱۲) شیر خور و آنچنان مخور که به آخر زو نشکیبی چو شیرخواره ز پستان
(بیهقی، ۲۵۳۶: ۸۵۵)

در تصحیح دوم به جای «شیر» در مصراع اول، «سیر» ضبط شده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۶۶۶). از آنجا که این بیت دنباله بیت پیشین است و شاعر در آنجا، مخاطب را به خوردن می تشویق می‌کند، نه خوردن شیر، ضبط یاحقی - سیدی بهتر است.

(۱۳) شکر خداوند را که باز بدیدم نعمت دیدار تو درین خرم ایوان
(همان، ۲۵۳۶: ۸۵۸)

در تصحیح دوم، فعل «بدیدم» در مصراع اول، به صورت «بدیدیم» ضبط شده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۶۶۹). به نظر می‌رسد این ضبط بهتر باشد؛ زیرا برای احترام پادشاه است و نیز نشان می‌دهد که فقط شاعر هواخواه پادشاه نیست؛ بلکه همه مشتاق دیدار اویند.

(۱۴) چنین بماند شمشیر خسروان آثار چنین کنند بزرگان چو کرد باید کار
(همان، ۲۵۳۶: ۹۲۴)

در تصحیح دوم به جای «بماند» در مصراع اول، «نماید» آمده است (رک. همان، ۱۳۹۴: ۷۳۰). به نظر می‌رسد این ضبط مناسب‌تر است؛ زیرا ضبط دیوان عنصری نیز با تصحیح دوم موافق است (رک. عنصری بلخی، ۱۳۶۳: ۷۳).

۲-۴ پیشنهادهایی برای ضبط برخی از ابیات با تلفیق دو تصحیح

ضبط فعلی بعضی از ابیات فارسی مندرج در هر دو تصحیح اشکالاتی دارد که خود مصححان و دیگر بیهقی‌پژوهان به مغلوط و مشکوک بودن آنها اشاره کرده‌اند. فیاض با توجه به نسخ خطی در دسترس کوشید این موارد را به حداقل برساند. با دستیابی یاحقی - سیدی به چندین نسخه خطی دیگر، انتظار می‌رفت تعداد این ابیات در تصحیح جدید بسیار کمتر شود؛ ولی بررسی‌ها نشان می‌دهد این امر هنوز محقق نشده است. با توجه به اینکه در روش تصحیح التقاطی مصحح می‌تواند «آنچه را که در نسخه‌های آن اثر مسلم‌الرجحان است به عنوان ضبط راجح به متن ببرد» (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۴۳۶)، نویسندگان مقاله با در نظر گرفتن مجموع نسخه‌های هر دو تصحیح، پیشنهادهایی را برای تصحیح چهار بیت ارائه داده‌اند.

(۱) ز کرکسان زمین کرکسان گردون راند ز زین اسبان، از بس که تن کند ایشار
(بیهقی، ۲۵۳۶: ۳۶۵)

در تصحیح دوم، مصراع دوم به صورت «انین اسبان، از بس که تن کند آثار» ضبط و گزارش شده است (همان، ۱۳۹۴: ۲۷۶). اسکافی در بیت پیش از این، شجاعت لشکر مسعود را در شمشیرزنی تصویر کرده است. اگر گزارش فیاض را بپذیریم، در جمله اول «کرکسان گردون» نهاد و «ز کرکسان زمین» و «ز زین اسبان» هر دو متمم خواهد بود و مفعول فعل «راند» نامشخص است؛ ولی اگر براساس تصحیح دوم به جای «ز زین اسبان»، «انین اسبان» بگذاریم، ترتیب اجزای جمله اول بدین صورت درخواهد آمد: «انین اسبان (نهاد) ز کرکسان زمین (متمم) کرکسان گردون [را] (مفعول) راند». نکته دیگر آنکه «ایثار» در تصحیح اول از «آثار» در تصحیح دوم بهتر است. نهاد جمله «از بس که تن کند ایثار» نیز «رکوع و سجود حسام» در بیت پیشین است. یکی از معانی «ایثار»، «افشاندگی» است (رک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل ایثار). یاحقی و سیدی در تعلیقات خود نوشته‌اند: «در هر حال بیت خالی از اشکال نیست» (بیهقی، ۱۳۹۴: ۱۰۵۶). می‌توان گفت هر دو تصحیح به صورت فعلی نارساست؛ ولی با تغییر مصراع دوم به شکل «انین اسبان، از بس که تن کند ایثار» - که ترکیبی از هر دو تصحیح است - معنی بیت روشن می‌شود. معنی مصراع دوم چنین است: «به سبب بسیاری تن‌هایی که [رکوع و سجود حسام] آنها را می‌افشاند».

(۲) هم خدا داشت مر او را ز بد خلق نگاه گرچه بسیار جفا دید ز هر گونه ز بیم
(همان، ۲۵۳۶: ۴۹۱)

در مصراع دوم، بار سنگین آمدن دو متمم به دنبال هم مسئله‌ای است که از دید فیاض دور نمانده است. او در حاشیه راده پنج، به دنبال یافتن راه حلی برای حذف متمم دوم چنین نوشته است: «شاید: و بیم» (همان). در تصحیح دوم این اشکال حل شده است؛ ولی به جای «جفا»، «چنان» آمده که مصراع دوم را بی‌معنی کرده است. در این تصحیح، گزارش مصراع دوم چنین است: «گرچه بسیار چنان دید ز هر گونه زین» (همان، ۱۳۹۴: ۳۷۲). «زین» به معنی ناکس، فرومایه و بدخوی در لغت‌نامه دهخدا ضبط شده است (رک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل زینم). با تلفیق هر دو تصحیح، به نظر می‌رسد صورت درست مصراع دوم چنین است: «گرچه بسیار جفا دید ز هر گونه زینم».

(۳) ازبهر آن کجا نبرم نامش ترسم ز بخت انده دشواری
(بیهقی، ۱۳۸۳: ۵۶۳)

فیاض پس از نقل نسخه‌بدل‌های خود، مصراع دوم را چنین حدس زده است: «ترسم رسد ز انده، دشواری (یا: انده و دشواری)» (همان، ۱۳۹۴: ۶۱۶). دست‌کم شش مورد از نسخه‌بدل‌های تصحیح دوم (MJGZSP) حدس دوم فیاض را تأیید می‌کنند (رک. همان)؛ بنابراین مصراع دوم به صورت «ترسم ز بخت انده و دشواری» صحیح است که متأسفانه در تصحیح دوم به همان صورت تصحیح اول گزارش شده است؛ ولی در تصحیح دوم به جای «نبرم» مصراع اول، «ببرم» آمده است که بهتر است و موافق دیوان رودکی است (رک. نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۱۱؛ رودکی، ۱۳۹۳: ۵۸). از این رو، صورت درست بیت چنین است:

ازبهر آن کجا ببرم نامش ترسم ز بخت انده و دشواری
(۴) کس نکند اعتقاد بر کره خویش تا نکنی‌شان ز خون دشمن مهمان
(بیهقی، ۲۵۳۶: ۸۶۰)

این بیت با گزارش فعلی، معنی ندارد. خطیب‌رهبر در شرح این بیت نوشته است: «این بیت و بیت پس از آن

نامفهوم به نظر می‌رسد» (همان، ۱۳۷۸: ۱۰۷۳). فیاض در حاشیه راده یک نوشته است: «شاید: بس نکنند اعتماد (اعتقاد، اعتداد) بر گهر (هنر) خویش» (همان، ۲۵۳۶: ۸۶۰). در تصحیح دوم با استفاده از روش تصحیح قیاسی «کره» به شکل «گره» و «ز خون» به صورت «به خوان» اصلاح شده است و بیت سرانجام به صورت زیر گزارش شده است:

کس نکند اعتقاد بر گره خویش تا به کسان به خوان دشمن مهمان
(همان، ۱۳۹۴: ۶۷۱)

درباره عبارت «کسان به خوان دشمن مهمان» دو احتمال وجود دارد: احتمال اول آن است که منظور بوحنیفه گروهی از غلامان سرایی دربار مسعود غزنوی باشد که به سلجوقیان پیوستند. احتمال دیگر آن است که به رسم به نوا (گروگان) گرفتن فرزندان سران و حاکمان ولایات در دربار غزنوی اشاره داشته باشد. از این رو، همانگونه که فیاض حدس زده است، در مصراع اول، «اعتقاد» از «اعتقاد» مناسب‌تر می‌نماید. نکته دیگر آنکه اگر احتمال دوم را قوی‌تر بدانیم، بهتر است در مصراع دوم به جای «به خوان» همان «ز خون» را بگذاریم:

کس نکند اعتماد بر گره خویش تا به کسان ز خون دشمن مهمان
یعنی «انسان (پادشاه) نمی‌تواند به گروه خویش اعتماد کند تا چه رسد به کسانی که از خون دشمن هستند و در دربار، مهمان (گروگان) هستند».^۴

۳- نتیجه‌گیری

متون خطی کهن بر اثر عوامل متعددی مانند دخل و تصرفات و بدخوانی‌های کاتبان، افتادگی واژگان، خرابی صفحات به سبب گذشت زمان (گشتگی‌های نسخه) و مواردی از این دست، دستخوش تغییراتی شده که فهم درست مطالب را با دشواری روبه‌رو کرده است. مصححان دلسوز با صرف وقت بسیار، تهیه نسخه‌های خطی و مقابله و مقایسه آنها کوشیده‌اند تا متنی شایسته و درخور ارائه دهند. این پژوهش از میان شش تصحیح تاریخ بیهقی دو تصحیح فیاض و یاحقی - سیدی را به ترتیب، به سبب دقت نظر و دستیابی به نسخه‌های خطی بیشتر، در زمینه ابیات فارسی با هم مقایسه کرده است. نتیجه نشان می‌دهد در هشتاد و یک بیت شعر فارسی از میان ۳۲۱ بیت تاریخ بیهقی، تفاوت‌های معناداری دیده می‌شود. نویسندگان این پژوهش با استفاده از فنون ادبی مثل قواعد دستوری، نگارشی، معیارهای زیبایی‌شناسی، مراجعه به فرهنگ‌های لغت قدیمی و تصحیح‌های معتبر سروده‌های شاعران کوشیده‌اند تا صورت درستی از این ابیات و به تبع آن، معنی صحیحی از آنها ارائه دهند.

نتیجه بیانگر این است که تصحیح فیاض با وجود گذشت حدود پنجاه سال از انتشار آن، در اختیار داشتن نسخه‌های خطی کمتر، نبود جست‌وجوگرهای پیشرفته الکترونیکی امروز و مواردی اینچنینی با تفاوت معناداری بر تصحیح یاحقی - سیدی برتری دارد؛ به گونه‌ای که از مجموع هشتاد و یک بیت مغشوس، در پنجاه و سه بیت، برتری با تصحیح فیاض است؛ اما این مسئله به هیچ وجه نفی‌کننده سودمندی‌های تصحیح یاحقی - سیدی نیست؛ زیرا به نظر می‌رسد در تصحیح چهارده بیت کفه ترازو به نفع تصحیح اخیر است.

این پژوهش در زمینه ابیات فارسی در دو تصحیح یادشده صورت گرفته است. مغشوش بودن ابیات دیگری (در حدود چهارده بیت) در هر دو تصحیح دیده می‌شود. این مسئله نشان می‌دهد تصحیح دیگری از تاریخ بیهقی

منتفی نیست؛ امری که در گرو دستیابی به نسخ جدیدتر، تصحیح بهتر دیوان‌های شاعرانی که شعرشان استنادشده و مواردی از این دست است.

پی‌نوشت

۱. از تاریخ بیهقی تاکنون شش تصحیح مستقل و مختلف منتشر شده است که در جدول زیر به‌اختصار معرفی می‌شود.

جدول شماره ۱: تصحیح‌های کتاب تاریخ بیهقی

ردیف	نام مصحح	سایر همکاران	سال چاپ	محل چاپ	روش تصحیح
۱	مورلی (خاورشناس انگلیسی)	کاپیتان ناسولیس	۱۸۶۲ م.	کلکته	-
۲	سید احمد ادیب پیشاوری	-	۱۳۰۷ ق	تهران	-
۳	سعید نفیسی	-	ج ۱: ۱۳۱۹؛ ج ۲: ۱۳۲۶؛ ج ۳: ۱۳۳۲ ش	تهران	التقاطی
۴	غنی	علی‌اکبر فیاض	۱۳۲۴ ش	تهران	التقاطی
۵	علی‌اکبر فیاض	-	۱۳۵۰ ش	مشهد (دانشگاه فردوسی)	التقاطی
۶	محمدجعفر یاحقی	مهدی سیدی	۱۳۸۸ ش	تهران (سخن)	التقاطی

۲. نویسنده کتاب بلاغت ساختارهای نحوی در تاریخ بیهقی نوشته است: آخرین تصحیح تاریخ بیهقی تصحیح یاحقی و سیدی است که در سال ۱۳۸۸ انتشار یافته است... این تصحیح هنوز چندان که باید در بوتۀ نقد و بررسی منتقدان و مصححان قرار نگرفته است؛ بنابراین در این پژوهش منبع اصلی نبوده است و به‌عنوان تصحیح مکمل در کنار تصحیح فیاض از آن استفاده می‌شود (سیدقاسم، ۱۳۹۶: ۷۲). این مؤلف در یک مقاله، یازده مورد از اختلاف آرایش واژگانی در این دو تصحیح را با در نظر گرفتن همه آرایش‌های واژگانی مشابه و اقتضای حال موضوع مقایسه کرده است و در پایان به نتیجه‌جالبی دست یافته که مؤید نتایج این پژوهش است: «در هشت مورد از موارد بررسی‌شده، چاپ فیاض و در سه مورد، چاپ یاحقی و سیدی به آرایش واژگانی معمول و اقتضای حال نزدیک‌تر است» (همان، ۱۳۹۲: ۱۴۷).

۳. توجه: در نسخه‌مورد استناد این پژوهش (تاریخ بیهقی، تصحیح فیاض، چاپ دوم)، به‌دلیل اشتباه مطبعی، صص ۷۸۴-۸۰۰ وجود ندارد و به‌جای آن صص ۶۲۵-۶۴۰ بار دیگر چاپ شده است؛ بنابراین در مقابله اشعار این ۱۶ صفحه، از چاپ چهارم (۱۳۸۳) همان منبع استفاده شده است.

۴. بعضی از سروده‌های فارسی تاریخ بیهقی در هر دو تصحیح به‌گونه‌ای ضبط شده است که معنی مطلوبی از آنها فهمیده نمی‌شود. تعداد این ابیات حدود ده بیت است که به‌دلیل پرهیز از طولانی‌شدن مقاله، بحث درباره‌چنین ابیاتی به پژوهشی دیگر واگذار می‌شود.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. آدینه‌کلات، فرامرزی ساکت، سلمان (۱۳۹۰). «نقد و بررسی تصحیح جدید تاریخ بیهقی»، *جستارهای ادبی*، شماره ۱۷۲، ۱۴۹-۱۷۷.
۳. ابی تمام الطائی، حبیب بن اوس [بی‌تا]. *دیوان*، فسر الفاظه اللغویه و وقف علی طبعه محیی‌الدین الخياط، [بی‌جا]: طبع بمنظره و التزام محمد جمال.
۴. انوری، حسن؛ احمدی گیوی، حسن (۱۳۷۴). *دستور زبان فارسی (۲)*، ویرایش دوم، تهران: فاطمی، چاپ دوازدهم.
۵. بیهقی، ابوالحسن علی بن زید (۱۳۶۱). *تاریخ بیهقی*، با تصحیحات و تعلیقات احمد بهمنیار و مقدمه میرزا محمد بن عبدالوهاب قزوینی، تهران: فروغی.
۶. بیهقی، ابوالفضل (۱۳۷۸). *تاریخ بیهقی*، ج ۳، به‌کوشش خلیل خطیب‌رهبر، تهران: مهتاب - زریاب، چاپ سی‌وهفتم.
۷. _____ (۱۳۹۴). *تاریخ بیهقی*، ج ۲، با مقدمه، تصحیح، تعلیقات، توضیحات و فهرست‌ها از محمدجعفر یاحقی و مهدی سیدی، تهران: سخن، چاپ پنجم.
۸. _____ (۱۳۸۳). *تاریخ بیهقی*، تصحیح علی‌اکبر فیاض و به‌اهتمام محمدجعفر یاحقی، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، چاپ چهارم.
۹. _____ (۲۵۳۶). *تاریخ بیهقی*، تصحیح علی‌اکبر فیاض، مشهد: دانشگاه فردوسی، چاپ دوم.
۱۰. جامی، [نورالدین عبدالرحمان بن احمد] (۱۳۴۱). *دیوان کامل جامی*، ویراسته هاشم رضی، تهران: پیروز.
۱۱. حاکمی، اسماعیل (۱۳۷۶). *برگزیده اشعار رودکی و منوچهری*، تهران: اساطیر، چاپ پنجم.
۱۲. حق‌شناس، علی‌محمد و همکاران (۱۳۹۰). *زبان فارسی (۳)*، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، چاپ سیزدهم.
۱۳. حافظ، مولانا شمس‌الدین محمد (۱۳۷۴). *دیوان غزلیات حافظ شیرازی*، به‌کوشش خلیل خطیب‌رهبر، تهران: صفی‌علیشاه، چاپ پانزدهم.
۱۴. دقیقی طوسی، ابومنصور محمد بن احمد (۱۳۷۳). *دیوان دقیقی طوسی به انضمام فرهنگ بسامدی*، به‌اهتمام محمدجواد شریعت، تهران: اساطیر.
۱۵. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم از دوره جدید.
۱۶. رستگاری، رضا (۱۳۹۴). «نقدی بر تصحیح یاحقی - سیدی از تاریخ بیهقی»، *آینه میراث*، شماره ۵۸، ۲۰۷-۲۳۱.
۱۷. رودکی، جعفر بن محمد (۱۳۹۳). *دیوان رودکی*، به خط محسن خرازی، تهران: گنجینه.
۱۸. سنائی غزنوی، حکیم ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۵۴). *دیوان*، با مقدمه و حواشی و فهرست به سعی و اهتمام مدرس رضوی، تهران: کتابخانه سنایی.
۱۹. سیدقاسم، لیلا (۱۳۹۶). *بلاغت ساختارهای نحوی در تاریخ بیهقی*، تهران: هرمس.
۲۰. _____ (۱۳۹۲). «نقد نسخ تاریخ بیهقی با تکیه بر آرایش واژگانی و اقتضای حال»، *جستارهای ادبی*، شماره ۱۸۳، ۱۳۵-۱۴۸.

۲۱. شرفکندی، عبدالرحمن (۱۳۷۶). فرهنگ کردی - فارسی، تهران: سروش، چاپ دوم.
۲۲. شمیسا، سیروس (۱۳۷۷). معانی، تهران: میترا، چاپ پنجم.
۲۳. عزتی‌پرور، احمد؛ اسماعیلی، محسن (۱۳۸۴). کتاب معلم زبان فارسی (۳)، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، چاپ چهارم.
۲۴. عنصری بلخی (۱۳۶۳). دیوان عنصری بلخی، با تصحیح و مقدمه سید محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانه سنائی.
۲۵. کالر، جانانتان (۱۳۹۰). فردینان دو سوسور، تهران: هرمس، چاپ سوم.
۲۶. کرمی، محمدحسین (۱۳۸۳). «آرایش و آفرینش واک، شیوه‌ای بدیع در آفرینش هنری (برپایه دیوان خاقانی)»، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، شماره ۱۹۳، ۱-۳۴.
۲۷. مایل‌هروی، نجیب (۱۳۷۹). نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۲۸. مهر ارقام رایانه (۱۳۹۰). نرم‌افزار درج ۴ (بزرگ‌ترین کتابخانه الکترونیک شعر و ادب فارسی)، تهران: مهر ارقام ایرانیان.
۲۹. نفیسی، سعید (۱۳۴۱). محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی، تهران: کتابخانه سنایی، چاپ دوم.
۳۰. وحیدیان کامیار، تقی؛ عمرانی، غلامرضا (۱۳۸۷). دستور زبان فارسی (۱)، تهران: سمت، چاپ یازدهم.